SVENSKT FOLKBIBLIOTEK II:1.

SVERIGES OMDANING UNDER SEXTONHUNDRATALET

AF CARL HALLENDORFF

STOCKHOLM P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG

Följande blad innehålla i något reviderad form de föreläsningar, som undertecknad höll vid Godtemplarordens sommarkurser i Sundsvall den 2—9 juli detta år. Några inledande ord, med hvilka ämnesvalet då motiverades, meddelas här före den första föreläsningen.

Stockholm den 31 augusti 1905.

Förf.

STOCKHOLM KUNGL. BOKTRYCKERIET. P. A. NORSTEDT & SÖNER 1905

Förord till den elektroniska utgåvan

Exemplaret i Linköpings stadsbibliotek avfotograferades i juli 2017.

När vi från vårt lugna hörn med intresse följa världshändelserna, hafva vi allt skäl att ej blott glädja oss öfver det märkliga skådespelet utan ock öfverväga, hvilken betydelse det kan ha för vår världsdel och för oss själfva. Och så mycket kunna vi svenskar utan vidare spådomskonst för vår egen del inse, att det icke stundar tider, som tillåta oss i ostörd ro dåsa fram vårt lif utan bekymmer för morgondagen. Vi ha redan haft någon känning af de skärpta fordringar på flit och intelligens i arbetet, som folkens fredliga täflan på de olika näringarnas områden ställa på oss. Det har börjat gå upp för oss, att vårt land hvarken genom naturen gjorts till en så afstängd vrå eller genom tullmurar och dylikt så kan med konst afspärras, att vi icke behöfva lida intrång af större, rikare och flitigare nationers starka konkurrens inom näringslifvet. Vi ha åtminstone begynt förstå, att det här gäller att mot andras större resurser ställa en fördubblad egen flit och omtanke, om vi icke skola bli alldeles beroende af utlandet i ekonomiskt hänseende. Men omtanken får ej stanna allenast vid det ekonomiska, den måste ock sträcka sig till hela vårt politiska lif, det yttre och det inre.

Särskildt måste den yttre politiken vara oss alla en ytterst nära liggande omsorg, på grund af vårt lands geografiska läge. Vi äro ju närmaste grannar just till den af Europas stormakter, som äger minst ordnade samhällsförhållanden och hvars folk som helhet har den minst utveckladekulturen. Denna stat är därför mer än andra oberäknelig i sin yttre politik, ty för den existera inga sådana starka bindande hänsyn till en högt utvecklad och därför ytterst ömtålig kultur, som gör sig gällande för andra Europas stater. För denna granne har ofta nog ett krigiskt företag varit en lämplig afledare åt den jäsande oro, som landets dåliga inre förhållanden framkallat. Sannolikheten, att sådant kan upprepas, minskas icke af den nu pågående inre ryska rörelsen.

Vi ha nu icke själfva valt vår plats i Rysslands närhet, utan den är oss gifven genom den historiska utvecklingens gång. Vi ha på denna plats utvecklat vår egen nationella kultur, hvilken i förhållande till det svenska folkets storlek och materiella resurser på intet sätt står tillbaka för de s. k. stora nationernas. Liksom hvarje utpräglad folkindividualitet bidrager den att höja hela den europeiska odlingens nivå. Det är då vår plikt mot oss själfva och

mot det staternas samfund, hvari vi ingå, att värna denna vår plats och denna vår kultur.

Beträffande möjligheten af sådant nationellt värn ha just de nyaste krigiska händelserna haft åtskilligt trösterikt att meddela oss. Men å andra sidan få vi ej blunda för, att vår ställning just nu försvagats, genom den förestående upplösningen af unionen med Norge. Ty äfven om denna union aldrig tillfört oss något stort plus i materiell kraft, har dock själfva föreställningen om tvenne förenade folk om tillsammans mer än 7 millioner imponerat betydligt mera än tanken på två splittrade, af hvilka det starkaste endast räknar 5 millioner. I dessa allvarstider, då de stora nationerna hårdt trycka de små eller rent af hota att sluka dem, kan det endast betecknas som största politiska oklokhet att upplösa en till ömsesidigt värn bestående gammal förening mellan två småfolk. Ansvaret härför faller inom det förflutna ochligger, där det ligger. Men vi måste tänka på framtiden och just med tanke på denna göra till våra Gustaf Adolfs berömda ord: »Det är käringatröst kvida och lida. Man måste det onda med goda råd bota och borttaga.»

Det hjälper föga att veklaga öfver tidens ondska, att tadla det partiet eller den statsmannen eller det folket för att genom oklokhet ha frammanat det nuvarande sorgliga läget mellan vår halfös båda stater. Utan vi svenskar måste säga oss: »Nu, nu gäller det att visa, om det ännu finnes något dugligt hos oss kvar. Ty Skandinaviens framtid hänger på oss i främsta rummet, och hädanefter på oss allena. Vi äro till antalet de flesta af Nordens tre folk, vi ha det största landet och de rikaste naturliga resurserna. Förmå vi med målmedveten energi begagna oss häraf, utveckla våra rikedomskällor och taga vara på deras afkastning, med ett ord stärka folkkraften, då skall Sverige förbli Nordens medelpunkt; då skola vi genom den faktiska styrkans tryck allena kunna öfva ett större och mera välgörande inflytande inom hela Skandinavien än hittills under den bortvissnande unionen.»

Men huru komma därhän? Med någon förändring af det bekanta ordet om medlen att föra krig kan man säga: för denna fredliga utveckling behöfvas tre saker, nämligen arbete och arbete och åter arbete. Icke ett slött arbete, som bara består i att nätt och jämnt med likgiltighet uppfylla, hvad en öfverordnad förelägger. Icke att »sitta af» så eller så många timmar i ämbetslokalen, på kontoret, i studiekammaren, på fabriken eller ute på åkern under det angenäma självbedrägeriet, att man sysslar med något. Utan att med glädje sätta in både fysisk kraft och intelligens på den uppgift man fått under händer — till och med om den ej skulle egentligen intressera mig — helt enkelt därför, att detta är en sak, som måste uträttastill det helas tjänst; därför att det sålunda är en sannskyldig fosterländsk plikt likaväl som att föra en valkrets' talan inom riksdagen eller att sitta vid konungens rådsbord. Det är denna känsla för äfven det ringaste arbetes stora allmänna betydelse, som adlar — adlar både mannen och verket. Han vid spaden har vunnit ett högre personligt värde, när han rätar ut ryggen vid dikets slut och kan säga: »Se, det är ordentligt gjordt och skall göra god nytta för åkern, för gården och för hela bygden.» Han vid pulpeten har vunnit ett högre personvärde, om han kan tänka: »Den affären afslöt jag klokt, och mina kunder skola jämte mig röna gagnet.»

Men enhvar, som närmare känner vårt svenska folk, skall med sorg och blygsel vidgå, att vår nation just saknar denna upphöjda känsla för arbetets värde, för pliktens bjudande kraf. Alla de nationella odygder, öfver hvilka vi ha skäl att klaga — njutningslust och lättsinne, dryckenskap och slöseri, bristande ordhållighet och lättja — allt detta synes ytterst gå tillbaka till det centrala felet, att vi ej vilja vidgå plikten att verkligen med glädje arbeta hvar i sin stad. Och det är endast i den mån, som folket fostras till en annan och djupare syn på denna plikt, som vi kunna hoppas en lycklig och varaktig framtida utveckling. Det är endast i den mån vi känna oss verkligen efter måttet af vår förmåga uppfylla denna plikt, som vi kunna återfå den nationella självkänsla vi nu alltför mycket sakna och därigenom bli kvitt den förlamande vantrefnad, som nu marrider oss.

Vår egen historia gifver oss märkliga exempel både hvad trogen och endräktig pliktuppfyllelse förmår uträtta, till och med under de farligaste omständigheter, och huru pliktförsummelsen förlamar och försvagar äfven den skenbart mest betydande styrka.

1. Sverige vid slutet af 1500-talet.

Sverige var vid slutet af 1500-talet i det hela ett mycket glest befolkadt land. Till det dåvarande svenska riket hörde ju icke landskapen Jämtland och Härjedalen, Gottland, Blekinge, Skåne, Halland och Bohuslän. Det öfriga svenska landet, hvari sålunda ej heller Finland och Estland inräknas, torde då högst haft 600,000 à 700,000 invånare, medan samma område nu räknar öfver 3,700,000 invånare. Befolkningstätheten i de gammalsvenska landskapen är sålunda nu minst 5—6 gånger större än då — och ändå känna vi ju alltför väl, att landet äfven i vår tid är särdeles glest befolkadt, mot hvad det kunde och borde vara.

Skillnaden mellan då och nu i folktäthet var dock ej fullt så stor för den verkliga landsbygden. I våra dagar utgör städernas befolkningstal omkring en femtedel af hela rikets folksiffra; på 1500-talet inrymde städerna med all säkerhet icke tjugondedelen af den dåvarande totala folkmängden. Stockholm t. ex., då liksom nu rikets första stad, torde på Gustaf Vasas tid räknat omkring 3,000 invånare, på Johan III:s kanske vid pass 7,000 och ännu vid Gustaf Adolfs död mindre än 15,000. De öfriga städerna voro ytterst små och skulle väl snarast liknas vid stora byar nu för tiden. Vidare saknades ju då de industriella och kommersiella småsamhällen, till hvilka landsbygdens befolkning så starkt sammanströmmati våra dagar: till alla dessa grufplatser och bruk, sågverk, fabriksorter, stationssamhällen och dylikt fanns så godt som ingen motsvarighet. Folket var sålunda fördeladt på den verkliga landsbygden, sysslande med jordbruk och med de näringsgrenar, som stå i närmaste samband med detta. Befolkningens massa var bofast, främst i byalagen, vidare under frälsemännens gods såsom tjänare, torpare eller arrendatorer (landbönder), slutligen ock såsom nybyggare i enstaka liggande utgårdar eller torp på allmänningsskogarna.

Häraf följer, att skillnaden mellan då och nu i befolkningstal ej så mycket gäller de urgamla jordbruksbygderna, Götalandskapen och Mälarbygden. De öppna, bördiga slätterna, låglanden vid hafskusten, kring sjöar och i bredare å- och älfdalar, voro säkert jämförelsevis väl befolkade, kanske på sina håll ej så mycket glesare än nu. Men hvad som föll utanför dessa nejder var till det mesta ren vildmark, som blott sparsamt afbröts af enstaka små utbygder. Här utbredde sig skogarna milsvida och så litet värderade, att man ännu i sekler kunde begagna sig af det farliga och slösaktiga svedjandet för att odla mark. Hela landsändar, såsom de nuvarande norrländska landskapen och aflägsnare delar af Dalarne och Värmland, voro sålunda ytterst glest befolkade.

En annan viktig olikhet mellan 1500-talets Sverige och vår tids var den skarpa afspärrningen mellan rikets egentliga hufvudbygder. Sveriges rike uppkom ju därigenom, att de gamla landskapen sammansmälte till ett helt. Dessa landskap hade sedan urminnes tider hvart och ett lefvat sitt lif för sig, bondemenigheterna hade styrt sig själfva i det mesta och hade sålunda utbildat sina egendomliga plägseder, och enhvar hade samlat sina rättssedvänjor i den för landskapet gällande lagen. Liksom landskapens seder och brak skilde sigock deras språk ej oväsentligt från hvarandra. Denna isolering upphäfdes ej på länge, fastän en för hela Sverige gemensam landslag infördes i de gamla landskapslagarnas ställe. Ty plägsed är alltid starkare än lagbud, och om lagen aldrig så skarpt betonade, att västgöten och upplänningen voro rättsligen likställda, så betraktade man i alla fall inom Västergötland mannen från Uppland som en främling, till hvilken förtroendet var mindre än till det rätta hemmafolket. Det är ju icke alldeles fritt, att ej samma åskådning på sina håll finnes kvar ännu i våra dagar. Och den hålles vid lif af den lynnesolikhet, som de skilda landskapens natur och afvikande lefnadsvilkor befordra.

I forna tider gynnades och skärptes denna provinsiella afspärrning i hög grad just genom de geografiska förhållandena. Hufvudbygderna skildes då från hvarandra genom vidsträckta skogsmarker, andra otillgängliga ödenejder eller breda vattendrag. Mellan landskapen ledde en eller högst ett par hufvudvägar; en och annan af dessa, såsom kungsvägen mellan centrallandskapen, längs hvilken eriksgatan af ålder gick, var i godt skick och kunde lätt trafikeras, men eljest voro vägarna af enklaste slag. Vi skulle snarast kalla dem skogsvägar eller stigar, som slingrade sig fram längs sådan mark, där det kostade minst besvär att underhålla dem. De anlades knappast utan upptrampades, därigenom att den ene färdemannen följde i den andres spår öfver höjderna. I skogarna fick man göra sig mera besvär, men det var nog att nödtorftigt fälla undan träden, så att genomfart blef möjlig. Här och där sänkte sig stråten från skogshöjderna ned till dälderna för att vid ett vadställe, öfver någon illa underhållen bro eller medelst färja passera kärrmarker och vattendrag. Detta var de för trafiken besvärligaste punkterna, och att bygga bro, d. v. s. anlägga stensatt väg eller brotrumma öfver vattensjukmark var ett viktigt

och hedrande arbete, som af ålder gärna hugfästes genom resta stenar med åminnelseskrift. När en sådan punkt passerats, sökte sig vägen med det snaraste åter uppåt den högre och torrare marken.

Stockholm under 1500-talet. Enligt samtida kopparstick.

Vägar af sådant slag passade egentligen blott för fotgängare och ryttare. Ville man färdas i vagn eller framskaffa varor med fordon, fick man i de flesta trakter vänta till vintern, då is täckte sjöar och kärr samt föret möjliggjorde bekvämare tillfälliga vägar. Den korta dagen och en ofta bitande köld, snödrifvor, som hopades, och strömdrag, som försåtligt genomskuro isen, gjorde emellertid vinterfärderna både besvärliga och fulla af vådor. Den, som under sommaren måste resa med stor packning, gjorde bäst att med farkoster söka sig fram öfver sjöarna och längs segelbara åar. Detta var sålunda det vanliga färdesättet för Gustaf Vasas hof, när den varma årstiden lockade till besök på Mälarnejdens olika slott och kungsgårdar.All samfärdsel mellan olika landskap var sålunda ytterst svår och långsam. Det var ingen tillfällighet, att man i Siljanssocknarna först vid jultiden 1520 fick underrättelse om blodbadet i Stockholm, som timat redan den 8 november. Ännu så sent som år 1634 behöfde en fransk ambassadör ej mindre än 20 dygn på vägen mellan Kalmar och Stockholm: då hade likväl mycket gjorts för att förbättra vägarna i riket, och regeringen sparade nog ingen möda att underlätta den förnämlige gästens färd. Vi kunna häraf ungefär sluta, huru omständliga och tidsödande resor på längre distans måste vara under 1500-talet. Så tillkommo alldeles särskilda besvär. Stigmän eller »skogstjufvar», vanligen undanvikna missdådare och förrymda knektar, huserade ofta, där vägen ledde öfver ensliga skogar. Den af färden och spänd vaksamhet uttröttade resenären hade vid nattens inbrott svårt att finna tryggt härbärge. I bästa fall kunde han få njuta en prästs eller frälsemans icke rika men oskrymtade gästfrihet, men vanligen fick han söka hvila i någon bondstuga, där icke blott gårdens invånare af hvarje ålder och kön utan ock boskap, svin och höns trängdes om utrymmet.

Praktiskt taget voro sålunda förbindelserna mellan landskapens menigheter nästan inga. De särskilda bygderna, skarpt spärrade från hvarandra, lefde sitt lif enhvar för sig utan att egentligen mottaga några intryck utifrån. Allt förblef inom hvarje ort i det närmaste på samma fot, som det varit sedan generationer tillbaka. Åskådningar, seder och hushållningssätt fortgingo i samma hjulspår, allenast med små, nästan omärkliga förändringar; det var blott personerna, som skiftade.

Härmed sammanhänger nära, att vårt folk då befann sig på en ringa utvecklad ekonomisk ståndpunkt. Folkets gleshet och den ringa samfärdseln gjorde, att man saknade allJordens brukande. Bild på 1500-talet. Tröskande. egentlig konkurrens, d. v. s. just det starka eggelsemedel, som framdrifver snart sagdt alla betydande materiella framsteg. Icke heller mottog man några nya impulser utifrån, utan jordbruk och boskapsskötsel förblefvo i sitt uråldriga skick, och när nyheter någon gång trängde sig fram, betraktades de länge med djup misstro. Jordbruket i all synnerhet hölls mycket tillbaka, så länge mesta parten af landets jord brukades af bönderna inom de gamla byalagen. Af byns åkerjord hörde nämligen ett växlande antal tegar till de olika gårdarna, så att t. ex. inom ett åkerfält hvarannan, hvar tredje eller hvar fjärde teg ägdes af samma gård och samme bonde. Tegarna voro vanligen smala och lågo så strödda om hvarandra, att särskild väg till hvarje icke kunde komma i fråga. Då blef det nödvändigt, att alla gårdarnas tegar inom samma åkerfält plöjdes och gödslades, såddes och skördades på en gång, ty om en bonde gick tidigare till arbetet, måste han oupphörligen göra intrång på grannarnes tegar, nedtrampa derasgröda eller dylikt. Men detta vållade, att flitiga bönder ständigt hejdades af de makligare, och så kom hela byns jordbruk på efterkälken. För öfrigt voro gränserna mellan de smala tegarna ofta tvistiga; då uppstod det trätor om besittningsrätten, grannkif och oupphörliga processer, så länge detta gemensamma tegbruk fortfor. Och denna dåliga sämja inom byalagen bidrog icke att höja jordbruket.

Men om också våra hufvudnäringar då voro lågt utvecklade, kan man nog ej därför säga, att befolkningens massa egentligen var fattig. Man begärde nämligen ej mera af lifvet, än gårdens afkastning nödtorftigt gaf. Vid normala och goda år räckte detta godt till för alla husets hjon, vid dåliga år, och då rent af hungersnöd inträdde, ledo alla. Det var ett allmogelif snarast af den typ, som Runeberg förevigat i »Älgskyttarne». Med dess tarfliga former kunde mycket väl ett visst välstånd vara förenadt. Så berättar en tysk köpman, Samuel Kiechel, som år 1586

reste genom Sverige, följande om hur han mottogs af en bonde i Nyköpingstrakten: »Denne gode man gaf mig mat och dryck efter sin förmåga, liksom foder åt min häst, och tillät icke, att jag sof på golfvet, utan visade mig den äran att låta mig sofva på en bänk. Han lade ock för mig en tung silfversked för att därmed äta mjölk eller soppa. I Sverige är det en vanlig sed, att om man kommer till en fattig bonde, har han dock sina silfverskedar, åtminstone för sig och sin hustru, om han ock icke har någon bädd i huset. Och hvad förmögnare och ansedda bönder beträffar, skola många äga femtio, flera eller färre, tunga silfverskedar, som de akta för sin skatt. Jag förmodar, att de icke, om de få penningar, tro sig mäktiga att sköta desamma. Om de fått in penningar, som de kunna undvara, låta de göra sig en silfversked, icke till köps utanså tung, att den väger omkring tre eller fyra riksdaler. Och det har mig berättats, att före kriget, då folket varit mycket förmögnare och bönderna stundom haft del i bergverken, funnos de, som ägt en half tunna full med silfverskedar. Så berättade för mig konungens myntmästare, en nederländare, att han kände en bonde, som ännu ägde en half tunna silfverskedar, ehuru kriget tämligen smält det tillsammans för dem.»Denna sed att nedlägga någon del af husets kontanta tillgångar i sådana parad- och praktpjäser som ett par präktiga silfverskedar lär ännu fortlefva här och där på landsbygden såsom i Skåne.

Den tyske resenärens berättelse anger, att det icke var tillgångar, som saknades, men att dessa icke voro så tillvaratagna, att de kommo hela folket till godo. Ett hopsparadt kapital blef då icke utlånadt och sålunda fruktbärande för andras företagsamhet, utan det nedlades i några onyttiga praktpjäser, som allenast kommo fram vid högtidliga tillfällen för att riktigt uppvisa värdens rikedom. Men det kunde icke vara annorlunda, så länge man ute på landsbygden knappast hunnit öfver den gamla byteshandelns ståndpunkt. Skatterna till kronan erlades in natura, i spannmål och rotfrukter, rökt eller saltadt kött, smör, ost, hudar, villebråd, bergsprodukter o. s. v. Affärer man och man emellan uppgjordes mestadels i bytets form. Hvad det betydde för uppskattandet af landtmannaprodukternas värde, visar oss följande anteckning från år 1604 i en svensk kyrkobok (från Lönberga socken i Linköpings stift). Socknens främste man, knektshöfvitsmannen Nils Suneson på Kakanäs hade aflidit, och efter honom utöfvades som testamente till kyrkan en oxe. Oxens värde erlades nu så: »Till det första så hafver hustru Ingeborg i Rakanäs gifvit en tunna korn till kyrkan. Så hafver den vällärde man herr Nils Björn i Rakanäs låtit inbinda, renovera och förnyavår Biblia och därpå bekostat halft oxevärde. Och sedan gaf hustru Ingeborg en tunna råg, som kom i betalning med för tjärekitteln. Så är för den oxen värdet betaldt. Gud hans själ värdes nåde!» — Sålunda: 1 tunna råg + 1 tunna korn utgjorde halft oxevärde. Bibelns »renovering» eller bindning åter, som jämväl räknades lika med halft oxevärde, hade enligt en tidigare anteckning kostat 10 mark örtug, hvilken summas silfvervikt väl högst svarade mot omkring 10 kr. i modernt mynt. Denna beräkning är dock osäker och lätt missvisande. Viktigast är, att ett sådant extraordinärt arbete som bibelns inbindning kräfde ända till hälften af en oxes värde. Om gårdarnas produkter skulle afyttras för pengar eller utbytas mot sådana prestationer, som ej hvilken som helst kunde utföra, erhöll man sålunda endast ett minimum för dem. Det kunde icke vara annorlunda, så länge godt mynt nästan ej alls fanns cirkulerande inom landet.

Det inre af ett hus.

Dessa förhållanden hindrade all lifligare handel och i allmänhet hvarje betydande affärsföretag. Lifvet befann sig i det hela på en jämförelsevis låg ståndpunkt. I synnerhet framträder detta klart för oss vid en blick på tidens byggnader. Som typer kunna utpekas Ornässtugan och från något senare skede den nu å Skansen bevarade Laxbrostugan. Dessa voro för ingen del bondstugor i vår bemärkelse utan boplatser för tidens frälsemän af genomsnitt. I längd och bredd äro de betydandenog, och väggarnas präktiga kärnvirke inger oss odelad respekt, men i stället se vi, hur allt hvad komfort heter saknas, i synnerhet vid den äldre typen från Ornäs. Rummens nakna timmerväggar blefvo på sin höjd vid högtidliga tillfällen täckta af bonader — först senare kommo enkla väggmålningar i bruk. Möblerna utgjordes mest af väggfasta bänkar, som blott till förnämliga gästers ära gjordes bekvämare genom pålagda kuddar eller hyenden. Byggnaden kröntes af ett frodigt torftak; särskildt för stadshusen var detta af betydelse som betesplats för gårdens getter. Med sådana boningsplatser för tidens burgna medelklass måste de mindre bemedlades hafva varit »usla kåtor».

Stad med trähus.

Vasatornet vid Rydboholm. Byggdt under medeltiden.Den högsta prakt i byggnadsväg, hvartill 1500-talets rikaste jorddrottar kunde höja sig, torde anges af det s. k. Vasatornet vid Rydboholm. Det är en liten stenbyggnad på nästan kvadratiskt plan (9,5 meters längd, 8,6 m. bredd, 11,5 m. höjd), inrymmande källarrum jämte tvenne våningar, förbundna med hvarandra genom en trång och brant murtrappa. I den öfversta, praktvåningen, finnes blott ett enda rum jämte en liten kammare i murens utsvängning. De väldiga murarna, våningarnas tornlika anordning, de små fönstren och den besvärliga trappan visa, att byggnaden uppförts för försvarsändamål, men praktvåningens gamla träpanel med sniderier och halft utplånade porträttmålningar vittnar om förbleknad ståt. Här på de kungliga Vasarnes stamgods residerade länge Per Brahe d. ä., Gustaf I:s systerson och rikets drots. Det var säkert icke många af landets stormän, som förmådde så pryda sin gård.

Liksom det högre frälset ensamt i ekonomiskt hänseende nådde ett större välstånd än det öfriga folket, var det också endast denna samhällsgrupp, som vid konungens sida ägde något varaktigt politiskt inflytande. Det var ur deras krets, som konungen valde sina riksråd. Med dessa och med de mest betydande frälsemännen utområds öfverlade han på rådsmöten, allmänna herredagar (riksmöten) och landskapsmöten om riksvårdande saker, och hvad rikets främste och mäktigaste då beslöto, därvid hade meniga allmogens ombud mestadels blott att låta bero. Helt naturligt, ty den vanlige bondens blick och intresse sträckte sig sällan utanför byns, socknens eller på sin höjd landskapets angelägenheter. De stora riksärendena, bland hvilka utrikespolitiken med ty åtföljande försvarsrustning alltmer blef af vikt, föllo utanför hans horisont, och han kände mest af dem genom de ökade bördor, somän för det ena, än för det andra ändamålet drabbade honom själf och hans medbröder. »Herredagsresan», då konungen utlyst allmänt riksmöte, var i och för sig kostsam och besvärlig, men värre blef det, när den väl var öfver, ty då måste häradens fullmäktige bistå konungens sändemän af frälset att få hela landskapsallmogens ja och samtycke till herredagens beslut. Och som detta väl för det mesta bragte nya skatter eller gärder med sig, påhälsningar af fogden och slika obehag, hade de fullmäktige icke vidare trefligt att möta sina medbröder där hemma. Därför syntes det bönderna säkrast att så litet som möjligt befatta sig med rikets affärer samt att icke skicka häradsombud till riksdagarna, om det lät sig göra. Ty var beslutet bara icke besegladt med häradets eget sigill, kunde de med bättre samvete tredskas mot de kungliga sändebuden och mot den myndige fogden.

Man kan därför vid denna tid knappast i politiskt hänseende tala om ett svenskt folk, ty befolkningen var splittrad i större och smärre menigheter, som isolerade sig för sig själfva och gärna visade ovilja och trots mot all starkare, enande regeringsmyndighet. När en kraftigare härskare som Gustaf Vasa sökte öfver hela riket uppehålla skick, lag och ordning, kände den af gammalt självsvåldiga allmogen detta som hårdt förtryck. Och följden blef ständiga försök att afskudda sig den inhemske »tyrannens» ok, liksom man förut så ofta afkastat de danska härskarnes. Därvid uppträdde emellertid alltjämt hvar landsända för sig: än var det dalkarlarne, än västgötarne, än smålänningarne o. s. v., som bjödo konungen trots, utan något egentligt understöd från andra menigheter. Vare sig femtonhundratalets många uppror leddes af Jöns Dalatjuf, af Ture Jönsson Tre rosor eller af Nils Dacke, och vare sig de gällde kyrkornas utplundring, smålänningarnes oxhandel eller konungens många nyheter i1.

religion och regeringssätt, så voro de alla först och sist ett utslag af en djupt inrotad brist på disciplin hos allmogen. Ingen offrade godvilligt enskilda intressen för det allmännas bästa, ingen hade lust att underordna sig den stränge härskarens ledning. Lögnaktiga nyhetssmeder och illvilliga bakdan-tare vunno lätt tilltro, och man var snar att taga ned stridsyxan och bågen till kamp mot konungens »hofmän» (knektar), till värn för en frihet, som blott var urgammalt självsvåld.

Det är tydligt, att Sverige under femtonhundratalet i det hela var ett ganska svagt rike. Här funnos, som senare tider kunnat uppvisa, otvifvelaktigt stora naturliga resurser: ofantliga obrukade vidder, som landtmannen kunde afvinna rika skördar, väldiga malmskatter, oändliga skogar och mäktiga vattenfall — allt tillräckligt att föda en mångdubbelt starkare befolkning än dåtidens, när det rätt brukades. Men folkets gleshet och dess brist på

arbetsenergi och ekonomisk omtanke höllo utvecklingen tillbaka. Det inrotade själfsvåldet och landskapens inbördes splittring gjorde det svårt för regenterna att rycka upp folket och leda det till bättre villkor.

Vi veta, hur outtröttligt Gustaf Vasa under sin långa styrelsetid var verksam för att omdana och förbättra, huru hans lif var en oafbruten resa, för att han skulle se allt, härå allt och afhjälpa alla befogade klagomål. Faderligt förmanade han sina bönder, att »I vele uti alle måtte akte oppå edert eget och menige riksens nytto, välfärd och bestånd; som är om humlegårdar, att I dem efter som Sveriges lag innehåller, lägge och förbättre vele; desslikes om ulfvegårdar och ulfveskall; att I också vele dike edre åkrar, rödje edre ängor, ringe edre svin och annat slikt mere, det dock eder20

egiii nytto och fördel är. Hvilken det icke gör», tillägger han, »då må hvar och en förlite sig därtill, att det icke skall ostraffadt blifva.» Oböjligt bister lät han dem känna lagens svärd, när hans maningar till lydnad och god ordning icke båtade. Men äfven om samtiden med fog sade om gamle kung Gösta, att han var »framför alla såra lyckosam uti hans dagar», så var det icke en mans verk att ingjuta bättre anda i en så splittrad och själfsvåldig nation som hans svenska. Knappt hade hans stoft hunnit kallna, förrän hans söners brödrafejd och det nordiska sjuårskriget åter drogo öfver landet de nyss besvurna utländska farorna. Inre oreda vållade yttre svaghet, fienden kunde utan risk hemsöka rikets centrala bygder, och den fred, som vi köpte oss mot dryga uppoffringar, var knappast mera än ett vapenstillestånd. Den öfvermäktige danske konungen kunde genom sin öresundstull alltfort lamlägga nästan hela Sveriges yttre handel, och så länge han förde de tre kronorna i sitt sköldemärke, var detta för all världen ett tydligt vittnesbörd, att han intet uppgifvit af sina anspråk från Kalmarunionens dagar, äfven om denna förening i orden erkändes upphäfd.

Sveriges läge förbättrades icke under den tid, som närmast följde på Stettinfreden af år 1570. Danmark bibehöll sin tämligen ohöljda fientlighet, Ryssland hotade undan för undan allt skarpare våra östra gränsländer, och samtidigt började Europ ar katolska makter under ledning af Spaniens mäktige konung Filip II samverka i en energisk anfallsrörelse mot protestanterna med ingen mindre afsikt än att fullständigt krossa dem och lägga hela Europa under påfvens andliga regemente samt under Habsburgarnes världsliga öfvermakt. Men just i detta vådliga läge, klämdt mellan ovänliga grannar och ur fjärran hotadt af den katolska reaktionen, undergick Sverige en inre, djupt genomgripande kris, som, sedan den väl öfver-2. RELIGIONSSTRIDEN PÅ 1590-TALET.

vunnits, för hela folket blef en källa till nationell föryngring och till verklig samling. Det var den kyrkliga striden på 1590-talet.

2. Religionsstriden på 1590-talet.

Hvad religionen och kyrkan betydde för 1500-talets människor, därom kunna vi, som njuta af en så mycket rikare andlig odling, svårligen göra oss en fullt riktig föreställning. Vilja vi hafva religiös väckelse och tröst, erbjudes oss sådan icke blott genom massor af predikningar, föredrag, möten och gudstjänster, som anordnas af de många olika religionssamfunden, utan äfven genom den starka uppbyggelselitte-ratur, som till billigt pris sprides öfver hela landet. Intressera vi oss för allmänna angelägenheter, för politik, hushållning^ sociala spörsmål, nykterhet och folkupplysning, så kunna vi vända oss än till våra många olika skolor och bildningsanstalter, än till alla skilda föreningar för dylika syften, än till vår fria press. Längta vi att efter hvardagens släp hvila tanken och uppfriska sinnet med skönlitterär läsning, så finna vi lätt tillfälle redan genom våra allmänna tidningar men i synnerhet genom de skrifter, som allmänna bibliotek »ch enskilda personer hålla till handa. Och nu är snart sagdt enhvar så läskunnig, att han utan svårighet kan reda sig med de tryckalster, som falla i hans händer.

För 1500-talets svenskar fanns af alla dessa bildningskällor, som vi njuta utan att vidare tänka därpå, egentligen endast en, nämligen kyrkan. Tidningar funnos ej alls, böckerna voro få ocli ytterst dyra, så att på sin höjd en eller annan rik 2. RELIGIONSSTRIDEN PÅ 1590-TALET.

21

vunnits, för hela folket blef en källa till nationell föryngring och till verklig samling. Det var den kyrkliga striden på 1590-talet.

2. Religionsstriden på 1590-talet.

Hvad religionen och kyrkan betydde för 1500-talets människor, därom kunna vi, som njuta af en så mycket rikare andlig odling, svårligen göra oss en fullt riktig föreställning. Vilja vi hafva religiös väckelse och tröst, erbjudes oss sådan icke blott genom massor af predikningar, föredrag, möten och gudstjänster, som anordnas af de många olika religionssamfunden, utan äfven genom den starka uppbyggelselitte-ratur, som till billigt pris sprides öfver hela landet. Intressera vi oss för allmänna angelägenheter, för politik, hushållning^ sociala spörsmål, nykterhet och folkupplysning, så kunna vi vända oss än till våra många olika skolor och bildningsanstalter, än till alla skilda föreningar för dylika syften, än till vår fria press. Längta vi att efter hvardagens släp hvila tanken och uppfriska sinnet med skönlitterär läsning, så finna vi lätt tillfälle redan genom våra allmänna tidningar men i synnerhet genom de skrifter, som allmänna bibliotek »ch enskilda personer hålla till handa. Och nu är snart sagdt enhvar så läskunnig, att han utan svårighet kan reda sig med de tryckalster, som falla i hans händer.

För 1500-talets svenskar fanns af alla dessa bildningskällor, som vi njuta utan att vidare tänka därpå, egentligen endast en, nämligen kyrkan. Tidningar funnos ej alls, böckerna voro få ocli ytterst dyra, så att på sin höjd en eller annan rik

storman kunde lägga sig till med ett litet förråd. Bibeln var ju den mest spridda, men den var så pass dyr, att i de flesta landsförsamlingar det icke fanns mer än ett enda exemplar, nämligen det, som tillhörde sockenkyrkan: hela bokförrådet vid Lönberga kyrka t. ex. bestod sålunda år 1578, utom några medeltidshandskrifter, af en bibel, en mässbok samt en sång- eller psalmbok. För öfrigt hade det föga båtat, om böckerna varit billigare, ty läsfärdigheten var ytterst klen, då ingen verklig undervisning i skola erbjöds åt folkets massa. För de självfägande bönderna gafs det visserligen ett slags praktisk undervisning i allmänna angelägenheter, därest de enligt gammal sed deltogo i rättssamman-komsterna vid härads- och landskapstingen; där inhämtades ju alltid någon kännedom om gällande lag, om konungens påbud o. s. v. Men i öfrigt lämnades snart sagdt all undervisning genom kyrkan och hennes män. Vid gudstjänsterna och vid de sockenförhör, som alltmer kommo i bruk, föredrogos främst stycken ur bibeln, hvilka, riär de ständigt återupprepades, vuxo sig fast i folkets minne; vidare sjöngos »andliga visor» (psalmer och sånger), som i synnerhet genom sina populära melodier snart blefvo gemensam egendom för allmänheten; så utlades — mest på grundvalen af Luthers lilla katekes — den evangeliska troslärans hufvuddrag. Dessutom kunde predikanterna som oftast dröja vid tidens händelser och gifva upplysning äfven om dem. Så var kyrkbesöket för folkets flertal nära nog det enda tillfälle, då man kunde få höra och lära något nytt, något som gick utanför hvardagligheten, något som mellan arbetsstunderna kunde sysselsätta tankarna och bli föremål för hemmens samspråk.

Men härmed är ännu icke kyrkans betydelse för den tidens svenska folk tillräckligt angifven. Att prästerna verkligen skulle undervisa och uppfostra sin menighet var ett

af de stora dragen i reformatorernas sträfvanden, det var sålunda i viss mån en nyhet och säkert den populäraste nyheten vid hela reformationsverket. Men folket, som tacksamt mottog denna undervisning, bibehöll samtidigt mycket af medeltidens katolska åskådning. För den rättrogne katoliken var ju kyrkan först och sist en af Gud insatt salighetsinrättning, som ensam kunde garantera öfvernaturligt skydd emot alla onda makter i denna af djäfvulen behärskade, syndiga värld. Den, som lydigt böjde sig för påfvens och hans prästers vilja; som villigt gjorde sin bikt och iakttog de föreskrifter och bot-öfningar. hvilka då ålades honom; som sålunda ock fullgjorde de goda verk, hvilka fordrades af honom (allmosor, fasta, möjligen vallfärder, gåfvor till kyrkan — »för sin själs salighet» —), han var trygg för sin själ: kyrkan garanterade honom efter döden saligheten, äfven om han för en tid måste renas i skärselden från sin naturs svagheter. Däremot uteslöts man genom trots och olydnad ur kyrkans

gemenskap: bannlysningen var den högtidliga förklaringen, att den ohörsamme icke längre fick njuta af kyrkans nådemedel, och framhärdade han ändå i sitt trots, så hemföll han efter döden åt den eviga fördömelsen.

Denna åskådning om kyrkans gudomliga makt och myndighet, som det katolska prästerskapet med all ifver under århundraden sökt inplanta, vållade, att den okunniga mängden uppfattade allt hvad till kyrkan hörde såsom utrustadt med öfvernaturlig kraft.

Då låg det nära till hands att betrakta de svårbegripliga kyrkliga ceremonierna, kyrkans skrud och dylikt, som magiska medel, synnerligen nyttiga att ge skydd mot de onda andemakter, med hvilka vidskepelsen befolkat hela den yttre naturen. Vi känna ju från alla delar af vårt land berättelser om »jättekast»: hur de vigda kyrkklockornas klang skar de24

vilda jättarne i öronen, så att de med väldiga stenblock sökte slå ned de förhatliga »pinglorna»; men mot de helgade templen uträttade jättestyrkan intet, och till sist måste resarne söka lugn och tystnad i bergens djup. På samma vis voro korstecknet och frälsarens namn mäktiga att tillintetgöra alla anslag af skogens och sjöns rån. Några droppar af vigvattnet gåfvo säkraste läkedom mot allahanda sjukdomiafr, ty dessa voro naturligtvis verk af trolldom. De latinska böndernas obegripliga ramsor (Pater noster och Ave Maria) voro förträffliga besvärjelsemedel, helgonens reliker skyddade mot allahanda faror o. s. v. Sankt Eriks kvarlefvor kunde ju rent af tillförsäkra hela riket god årsväxt: därför buros de årligen vid eriksmässan öfver åkerfälten mellan Uppsala och Gamla Uppsala.

Denna, tro på kyrkans öfvernaturliga kraft satt ytterst fast inrotad hos vårt folks massa; den kunde icke snart rubbas af reformatorerna utan först genom långsamt upplysningsarbete, och den har säkerligen här och där sina spår än i dag. De nämnda åskådningarna möta oss därför ständigt under 1500-talet och äfven i början af det följande seklet. Och många andra drag kunna tilläggas, som belysa uppfattningen hos folket. Bly från kyrkfönstren eller litet afskrapad malm från klockorna gåfvo åt jägaren kulor eller pilspetsar, som troddes aldrig förfela sitt mål. Kunde man få några spikar från kyrkdörren att göra krokar af eller till sänken, så var man säker på god fiskelycka. Mull från den vigda kyrkogården var en viktig artikel i de kloka gummornas husapotek. En »häxa», som gick till sakramentet, var ej längre i djäfvulens teakt o. s. v. . . ,

Mot all sådan vidskepelse kämpade de mer upplysta protestantiska lärarne med mycken kraft. Särskildt sökte den nitälskande ärkebiskop Abraham Andreæ under sin visitation2. RELIGIONSSTRIDEN PÅ 1590-TALET.

i Linköpings stift år 1596 bestraffa all trolldom, signerier och slik vidskepelse. Emellertid visade den seghet, hvarmed man fasthängde vid dessa åskådningar, huru djup vördnaden var för kyrkan och de kyrkliga inrättningarna. I självfva verket stod kyrkan både som undervisningsanstalt och betraktad som magiskt frälsningsmedel i centrum för hela folkets tankevärld, var medelpunkten för alla dess andliga intressen. Och detta förklarar för oss, att religionsstriden mellan Sigismund och Karl IX blef så djupt ingripande i hela landets öden.

* *

Striden mellan Sigismund och hertig Karl gällde intet mindre än Sveriges både politiska och religiösa självständighet. Sigismund var icke bara arf konungen, som kräfde lydnad och erkännande inom sin faders land, utan han var främst den katolska reaktionens * ifrige förkämpe, och med sitt katolska rike Polens resurser ville han bryta allt motstånd inom det protestantiska Sverige. Om han hade segrat, så hade reformationens upplysningsarbete — visserligen ytterst blygsamt enligt våra fordringar men för den tiden betydande nog — afklippts. Kyrkan hade då återställts i sin gamla makt, d. v. s. biskopar och prelater hade mäktat trotsa konungen, och de kyrkans forna rikedomar, med hvilka Gustaf I förmått utrusta här och flotta till landets skydd, hade återgått till prelaternas ägo. Slutligen hade konungen kunnat regera Sverige från Polen genom sina personliga förtrogna utan att taga någon hänsyn till svenska folkets önskningar och behof. Så försökte han ju till en tid styra i Finland genom bondeförtryckaren »Svidje-Klas» (Klas Fleming), och följden26 SVENSKT

blef ett våldsamt men fåfängt bondeuppror, klubbekriget, som för långa år skadade Finlands jordbruk.

Det var sålunda den yttersta fara, vida större än någon, som kunde hota från arffienden Danmark, ty danskarne voro dock stamsläktingar och lika i religionen. Den fördes fram af starkaste makt, ty bakom Sigismund i Polen och hans polacker stod det mäktiga Habsburgska huset i Österrike och Spanien, med hvilket han var befryndad, samt påfven själf, och alla voro redo till betydande ansträngningar för den »sanna, trons» seger i Norden. Hur stor faran i grunden var, förstodo nog tidens svenskar i allmänhet icke, och de kunde ej inför den helt glömma sitt gamla fel — den inbitna afundsjukan och omsorgen om privata fördelar framför det allmänna bästa. Därför uppstod också den skarpa inre splittring, som till sist förde nästan hela högadeln med riksrådet i spetsen på Sigismunds sida af ovilja mot hertig Karl. Och detta medförde yttermera stegrad våda för hela riket.

Men att tiden var ytterst allvarlig, det kände man, och detta medvetande väckte det svenska folket. Den nationella kyrkan, sådan hon ordnats under de sista 60 åren och redan blifvit fäst i folkets sinnen, var i ögonskenlig våda, och man kände, att den politiska friheten var nära sammanbunden med protestantismen. Att det medvetandet omsattes i energisk handling, därför tillkommer förtjänsten i all synnerhet den, som var tidens man framför andra, som förstod hvad det ytterst gällde och som vågade sätta sin personliga säkerhet på spel för hela rikets välfärd: hertig Karl.

Karl själf var ju icke från början direkt hotad af Sigismunds planer. Om han ville, kunde han tills vidare sitta lugn i sitt stora hertigdöme, syssla med dess ekonomiska uppsving och så öka sina egna rikedomar. Men till lycka för oss såg han längre än till ögonblickets lugn. Han genomskå-

dade, hvad katolikernas målsmän buro i skölden, och han tvekade icke att träda i bräschen till försvar för sin faders om-daiiingsverk. »Hvar redelig man är skyldig för fäderneslan-

Hertig Karl. ^Samtida kopparstick.

dels skull att lida döden, än mer oförskylt ogunst», skref senare hans store son om dessa tider, och orden äro som tagna ur Karls egen mun.

Hertig Karls odödliga förtjänst om Sverige ligger icke minst i den klarsynta uppfattningen, att såvidt möjligt hela det svenska folket måste ryckas med till deltagande i kampen för tro och frihet, samt i hans fasta tillförsikt, att det en-dräktiga folket skulle kunna hålla ut mot den mäktige fienden. Därför vände han sig också till Sveriges män samt och synnerligen och sökte hos dem sitt stöd. Besluten på de stora möten och herredagar, som han ledde — Uppsala möte 1593, riksdagarna i Söderköping 1595 och Arboga 1597 — blefvo ej allenast några fåtaliga fullmäktiges beslut, utan Karl bedref, att så godt som hela folket kom att aktivt deltaga i dem. öfverallt, där allmänheten strömmade samman talrikare — i köpstäderna, vid tingen, på marknadsplatserna —, mötte hertigens utskickade. De föredrogo där hvad mötena beslutat, utlade deras innebörd samt uppfordrade den samladt, menigheten att endräktigt ge sin anslutning. De, som varit städernas och häradens fullmäktige vid riksdagarna, måste tillika genom sitt ord och sin tillstyrkan understödja framställningen. Ingen fick lojt nöja sig med tanken, att det här vore »de stores» sak, som konungen, hertigen och rådet finge sköta, så att man själf intet ansvar hade, om det ginge olyckligt. Så gillades, undertecknades och beseglades hvart och ett af besluten med tusentals underskrifter och sigill — af adel, biskopar och präster, städer och enskilda borgare, socknars och härads ombud. Så gjordes dessa mötes- och riksdagsbeslut till en jätteopinionsyttring, hvars like landet aldrig förut sett och näppeligen heller senare. Det blef en hela folkets »sammansvärjning» till skydd för den nationella tron, för den ordning inom stat och kyrka, som Gustaf Vasa och hans män genomfört.

Detta folkets allmänna deltagande gjorde, att krisen omskakade hela den svenska nationen i grund. Det fick ej

längre finnas några loja, likgiltiga och neutrala i dagens stridsfråga, utan enhvar måste klart ta sin ställning för eller emot. Visserligen voro svenskarne långt ifrån eniga, ty när motsättningen mellan Sigismund och hertig Karl blef fullt uppenbar, var det för mången stillsam man ett svårt val mellan den »laglige» konungen och hans »revolutionäre» vasall. Folkets stora massa dömde emellertid med sund urskillning, att Sveriges framtid berodde på att man nu blef den nationella utvecklingen trogen, och den fylkade sig därför kring hertigen, den politiska och religiösa frihetens värn.

Hur lifligt hela folket upprördes, därom vittna många drag från dessa orons år. En af konungens vänner, Jakob Näf, som agiterade mot hertigen i Dalarne, uträttade blott, att dalkarlarne uppretades, dräpte honom själf och beväpnade drogo till landskapets sydgräns. När Sverige år 1598 på samma gång hotades från söder af Sigismund själf och hans polska här, som skulle landa vid Kalmar, samt från öster i Stockholmsskären af konungens finska krigsfolk, ryckte till och med den senfärdiga upplandsallmogen upp sig, grep till vapen och redde sig att värja sjökanten mot finnarne. Och - ej minst karakteristiskt — ett par lärda uppsalaprofessorer, som väl föga voro vana vid krigiska idrotter, tvekade ej att väpna sig och draga med som böndernas anförare. Visserligen fick denna frivilliga beväpning ingen vidare militär betydelse, ty finnarne, som kommit alltför tidigt för att kunna samverka med konungen, funno lämpligast att utan strid vända om. Och visserligen blef böndernas och professorernas marsch af motståndarne förlöjligad under smädenamnet »korf-» eller »skinktåget» (med hänsyftning på upplänningarnes matsäckar) — men episoden visade med all tydlighet, hur kraftigt den nationella rörelsen gripit omkring sig.

Därför, när hertig Karl och hans anhängare med stora ansträngningar vid Stångebro i september 1598 afvärjt Sigismunds eget anfall och afväpnat den omedelbara faran, rådde ej längre någon rädd tvekan inom landet. Nu drog man energiskt och hårdhändt ut följderna: det var ej nog att tillbakaslå direkta anfall, utan man måste förebygga, att nya och kraftigare riktades mot Sverige. Därför togos genast med väpnad hand de fasta slott, som konungen ännu ägde inom riket; därför näpstes strängt ledarne bland hans anhang genom blodsdomar och afrättningar i Kalmar, Åbo och Linköping. Och sedan alla stöd för Sigismund inom Sverige sålunda undanryckts honom, flyttades fejden från att blott vara .ett försvar här hemma till kraftigt anfall å fiendens egen mark. Åren 1600 och följande öfvergingo sålunda svenska trupper till Livland och trängde in i den polske konungens länder. Hertig Karl hade sålunda förstått att hos hela svenska folket ingjuta något af den företagsamhet, som så starkt behärskade honom själf.

Äfven i ett annat hänseende blef Karl svenskarnes läromästare. Genom personligt exempel och genom tuktande stränghet fostrade han dem till den disciplin, som de dittills alltför mycket hade saknat. Hertig Karl, mannen från »slak-tarbänken» — enligt fiendernas smädeord —, som ej kunde glömma eller förlåta, är oss välbekant från alla historiska skildringar. Mindre ofta komma vi ihåg, att han, när så tarfvades, visste underordna egna dyrbara önskningar under det allmännas kraf. Vid Uppsala möte 1593 råkade Karl för sina kalvinistiska sympatiers skull i osämja med det starkt luterska prästerskapet. När mötesbeslutet bland falska och därför fördömliga läror äfven uppräknade »sakramenterarne», d. v. s. de reformerta, var detta Karl mycket emot, men ban gaf enligt berättelsen sitt samtycke med de barska orden:

»Sätten ock in fånen i helvete, ty han är också min fiende!» Karakteristiskt' för mannen och för tiden! Eftergiften frestade Karls hetsiga lynne starkt, men han gjorde den, då han insåg, att den svenska allmänheten ej var beredd att följa hans egen mer toleranta uppfattning. Ty för endräktens skull måste i en farlig tid privatmeningar vika. Helt annorlunda hade Johan III förfarit vid sina liturgiska funderingar, men så fick han också skörda inre tvedräkt i stället för frid och sämja. Sedan Karl en gång intagit denna ståndpunkt, blef för honom Uppsala mötes beslut en orygglig grundlag, från hvilken han aldrig ville vika, äfven om han personligen bevarade sin förkärlek för kalvinismen.

Med denna förmåga af självdisciplin hade Karl full rätt att af andra kräfva lika underordnande under det allmänna bästa och att hårdt straffa hvarje sviksamhet mot de gemensamma förpliktelserna. Därför syntes honom alla de svenskar, som veko från Uppsala mötes och Söderköpings riksdags beslut, vara fega fanflyktingar och fosterlandsförrädare. I air synnerhet ansåg han de riksråd, som flytt öfver till Sigismund, djupt brottsliga, ty deras framskjutna ställning borde förpliktat dem att föregå folket med exempel af fasthet. Han tvekade icke att enligt denna uppfattning hårdt straffa dem och deras meningsfränder. För svenskarne blef detta en hård skola: under åren 1599—1600 blödde mer än trettio svenskar af konungens anhängare på schavotten, och bland dessa funnos särskildt många af hög samhällsställning. Af dem, som afrättades i Linköping, voro ej mindre än fyra riksråd, och därjämte voro flera riksråd antingen fängslade eller landsflyktiga. Liknande öde rönte många förnämliga frälsemän utanför rådet. Straffen drabbade icke blott dem personligen utan ock deras familjer och släkter, ty deras gods och egendom förklarades mestadels förbrutna och indrogos till kronan.

Det fanns näppeligen någon af rikets mera betydande ätter, som ej räknade flera eller färre medlemmar bland de straffade och förföljda. Det var sålunda en allmän räfst, som icke haft sin like sedan Kristiern den omildes dagar. Men den var nödvändig, och den blef på helt annat sätt verksam än Kristierns meningslösa grymhet. Svenskarne lärde sig, att i fäderneslandets angelägenheter gällde intet utan pliktens bud; där funnos inga hänsyn till person och hög samhällsställning.

Karl IX själf var icke den omänskligt grymme, som hans fiender velat göra honom till. Han insåg full väl, att den osämjans tid, som nu rådde inom Sverige, var en stor olycka och att den måste öfvervinnas, men med en viss bitterhet fann han sig själf sakna den försonande förmågan. Det ligger därför något tragiskt rörande i orden om hans unge son: »ille faciet!» Den solljuse ynglingen skulle förstå att vinna och ena de hjärtan, som faderns järnhårda kamp måste söndra; han skulle med försonlighet bygga det nya Sverige starkt på fädernas grundvalar.

3. Sveriges utveckling under krigstiden före 1650.

De kritiska åren vid brytningen mellan femton- och sextonhundratalen verkade, att Sveriges folk rycktes upp ur sin dådlösa lojhet, ur likgiltigheten för hela rikets intressen och väcktes till klarare medvetande om de stora gemensamma plikterna mot fäderneslandet. Detta medvetande hölls sedan

SVENSKT FOLKBIBLIOTEK.

Det fanns näppeligen någon af rikets mera betydande ätter, som ej räknade flera eller färre medlemmar bland de straffade och förföljda. Det var sålunda en allmän räfst, som icke haft sin like sedan Kristiern den omildes dagar. Men den var nödvändig, och den blef på helt annat sätt verksam än Kristierns meningslösa grymhet. Svenskarne lärde sig, att i fäderneslandets angelägenheter gällde intet utan pliktens bud; där funnos inga hänsyn till person och hög samhällsställning.

Karl IX själf var icke den omänskligt grymme, som hans fiender velat göra honom till. Han insåg full väl, att den osämjans tid, som nu rådde inom Sverige, var en stor olycka och att den måste öfvervinnas, men med en viss bitterhet fann han sig själf sakna den försonande förmågan. Det ligger därför något tragiskt rörande i orden om hans unge son: »ille faciet!» Den solljuse ynglingen skulle förstå att vinna och ena de hjärtan, som faderns järnhårda kamp måste söndra; han skulle med försonlighet bygga det nya Sverige starkt på fädernas grundvalar.

3. Sveriges utveckling under krigstiden före

1650.

De kritiska åren vid brytningen mellan femton- och sextonhundratalen verkade, att Sveriges folk rycktes upp ur sin dådlösa lojhet, ur likgiltigheten för hela rikets intressen och väcktes till klarare medvetande om de stora gemensamma plikterna mot fäderneslandet. Detta medvetande hölls sedan

alltfort vaket genom de tunga kraf, som omsorgen om riket lade ej blott på de styrande utan ock på alla enskilda. Vid riksdagar och lajidskapsmöten,i som nja återkommo nästan hvarje år. rådplägade konungen och hans förtrogne med allmänheten om dessa viktiga ärenden och om nya åtgärder, som de måste påkalla. När litet hvar sålunda nödgades deltaga i de allmänna sakernas handläggning och bära sin del af det helas bördor, kunde det verkligen blifva kändt öfver allt riket, att svenskarne i politiskt hänseende voro och måste vara en enhet, ett folk och ej längre en flock af rätt oafhängiga landskapsmenigheter. Ty intet fostrar och väcker så som egen gärning och personligt ansvar.

Denna allmänna uppryckning ej mindre än de mörka minnena af hertig Karls blodiga räfster verkade äfven, att den gamla hågen för trots och olydnad, lusten att endast se på privata intressen, dämpades. Svenskarne disciplinerades så, att de i viktiga angelägenheter förmådde underordna sig en kraftig och framsynt ledning. Men härskaren underlättade detta själf, då han städse var redo att draga folket med sig till rådplägning och för dess representanter framlägga grunderna för sitt handlingssätt.

Det var sålunda ett till nytt nationellt lif väckt Sverige, som Gustaf Adolf öfvertog efter sin fader. Snart skulle Europa med förvåning se samma stat, som allenast trettio år tidigare med nöd räddat frihet och inre bestånd, stå jämbördig med de väldigaste riken. Hur nådde Sverige därhän ?

Det ligger nära till hands att förklara detta uppsving allenast genom en hänvisning till de stora män — en Gustaf Adolf, en Axel Oxenstierna o. a. —, som då ledde våra öden. Mycket orätt vore att söka förringa de stora personligheternas betydelse inom historien, och i all synnerhet vill väl

ingen svensk afpruta något på den väldiga insats, som just Gustaf Adolf och hans samtida gjort för vårt lands utveckling. Men endast då kan ledarnes arbete blifva lyckosamt, när de hos folket själft finna nödiga förutsättningar för sin sträfvan.

Säkerligen har hvarje skede personer, som för den tidens uppgifter kunna motsvara en Gustaf Adolf, en Axel Oxenstierna, en Johan Banér, en Louis De Geer o. s. v. Eller, om ej helt motsvara, så dock hjälpligen ersätta dem. Ty dessas egentliga storhet låg icke i det oerhörda måttet af begåfning. A hufvudets vägnar, i skarpt omdöme, mångsidighet och vidsträckta kunskaper kunna de väl ha sina likar och ha ofta haft dem både förr och senare. Likaså skall man lätt finna deras likar eller rent af öfvermän i personlig älskvärdhet, i sedernas enkla renhet, i fullkomlig oegennytta. Ty Johan Banér är ingalunda det enda exemplet af dåtida svenska generalers råhet och utsväfningar. Trots sina stora förtjänster kan ej Axel Oxenstierna frikännas från att ha varit ganska partisk till sin högadliga grupps förmån. Och vid den store penningmannen Louis De Geers minne låda befogade misstankar om affärer, som ej gärna tålde fullt dagsljus. Men dessa mäns öfverlägsenhet låg i den praktiska blicken för hvad tiden kräfde och deras folk behöfde, i den orädda handlingskraften, i viljan att sätta in sina egna personer och uppbjuda all energi för ett stort mål, för Sveriges frihet och välfärd. Och här gäller, att hvarje folk får just de ledare, som det själft förtjänar. De egenskaper, som mest utmärkte Gustaf Adolf och hans män, kommo till sin rätt, därför att svenska folket i gemen var vaket och genomträngdes af liknande känslor.

I senare tider ha vi så ofta under brydsamma lägen måst sakna sådana betydande ledare, emedan vårt folk3.

så gärna glömt allmänt väl för privata intressen, för enskildas gnabb och afund eller rent af för den rena lättjan, för lusten att sofva i ro, begäret att framför allt slippa ansträngningar och offer. Sådana känslor hos folket fostra inga verkliga ledare, och de, som vår förtjänst förutan möjligen växa upp, få ingen möjlighet att uträtta något bland ett ovärdigt släkte. Ingen opartisk kan förneka, att t. ex. hos Gustaf III fanns rikt material för en stor härskare: att hans verk likväl blef så bemängdt med brister, därför faller skulden ej blott på hans egna lyten utan lika mycket på det

förfallna folk, bland hvilket han verkade.

* *

*

De år, som följde på den kritiska brytningstiden omkring år 1600, voro för Sverige knappast mindre allvarliga än de närmast gångna. Utifrån lurade ständigt växande faror: Danmarks gamla ovänskap och de danska konungarnes förtäckta^ anspråk; osämja med moskoviterna och risk, att Sigismund skulle från Polen göra sig till herre äfven i deras land samt sålunda kunna oroa Sverige från tvenne sidor; slutligen Sigismunds anspråk på Sverige, kraftigt understödda af huset Habsburg och i allmänhet af den katolska reaktionens makter. Detta var ett läge, som väl måste uppmuntra den ängsligt försiktige att sitta absolut stilla i osäker förhoppning, att ovädret då främst skulle urladda sig öfver andra, eller att köpa sig ännu några år af fred mot afträdelser och eftergift i ett eller annat. Denna ängslighetens försiktiga politik hade under 30-åriga kriget ifriga anhängare i de flesta af Tysklands protestantiska furstar; den gaf dem också vederbörliga frukter, i det de genom eget förvållande råkade i sina ovänners våld på nåd och onåd, tills de rent af mot sin

vilja räddades genom Sveriges och Frankrikes ingripande. För Sverige gafs det lyckligtvis ej längre något val. På grannarnes välvilja var intet att bygga, och hvarje tänkande svensk visste, att, så snart Sigismund och det katolska partiet på kontinenten blott finge fria händer, skulle de genast med förenade krafter kasta sig öfver det uppstudsiga och kätter-ska svenska folket. Tidens tecken visade ock, att det katolska partiet var stadt i kraftigt uppsving, särskildt inom Tyskland, alltså i Sveriges direkta närhet. Därför fanns för svenskarne intet alternativ: de måste slåss för sin tro, för sin andliga och politiska frihet, med ett ord, för sin nationella existens. Frågan var bara, om de skulle i defensivställning vänta angreppet inom sina egna gränser, sedan fienderna hunnit att på fastlandet bryta hvarje motstånd och sålunda ökat sin makt, eller om de djärft skulle gå faran till mötes och så flytta afgörandet in på fiendernas egen mark, innan dessa själfva ännu slutat sina förberedelser.

Svaret på denna fråga hade egentligen redan Karl IX gifvit, då han 1600 och 1605 energiskt förde kriget öfver till det fientliga området i Livland, och lyckligtvis fanns hos tidens svenskar — åtminstone bland de ledande — ingen tvekan beträffande lämpligheten att fortsätta på den inslagna vägen, tills fienden afväpnats. Och nu visade sig sanningen af satsen, a-tt när faran icke kan i godo afvärjas, ligger den säkraste defensiven i en klok och kraftig offensiv, i det väl beräknade anfallet.

Men väl kunde det finnas stor orsak att tveka, om Sverige verkligen skulle äga krafter att genomföra detta offensiva beslut. Ty det gällde ju närmast att med osäkra grannar vid sidorna bekämpa Sigismund och det polska riket samt i fortsättningen intet mindre än att upptaga strid med den mäktige kejsaren och de tyska furstar, som förenat sig till

den katolska ligan. Visserligen var den svenska nationen nu genomträngd af nyväckt frihetskänsla och fostrad till en förut okänd disciplin, men emot de starka fienderna voro dess materiella resurser ringa. Folkets fåtalighet och fattigdom syntes lägga oöfvervinneliga hinder för en rikare inre utveckling. Och så tycktes svenskarne dömda att i längden duka under för sina motståndare.

Att dessa svårigheter i det hela lyckligt öfvervunnos, berodde till väsentlig del på den energiska och målmetvetna karaktären i Sveriges dåtida politik. Ty därigenom blefvo de fåtaliga svenskarne i stånd att afbryta fiendens förberedelser och tillintetgöra hans hjälpkällor eller vända dem till sin fördel. De kunde genom sitt kraftiga infall i norra Tyskland draga nytta af de svaga eller fega tyska trosfränder, som annars skulle nödgats att öka fiendens styrka. Så vunno svenskarne från början ett militäriskt och politiskt öfvertag öfver de katolska, som dessa aldrig sedan lyckades fullt vrida ur deras händer under den långa krigstiden. Genom sina krigares svärd och sina diplomaters lyckliga arbete, hvilket kröntes med framgång, emedan det fanns allvar bak orden och vapen att stödja och utföra pennans Verk, bevarade Sverige äfven i de bryd-sammaste lägen denna öfverlägsenhet.

Men framgången berodde ej mindre på det intensiva arbete för Sveriges inre, fredliga utveckling, som ägde rum

under krigsstormarna och väsentligen just för deras skull. Krigen ha ju i alla tider kostat mycket pengar, och de började vid denna tid bli kostsammare än någonsin förr. Det var ej längre tal om att utkämpa tidens fejder med ett oöfvadt och odisciplineradt allmogeuppbåd, hvars beväpning, utrustning och underhåll voro af enklaste art. Ej heller dugde mycket de beridna svenneskaror, som adeln på grund af sitt frälse

hade skyldighet att utrusta (rusttjänsten). Eldvapnens införande hade gjort dessa järnklädda ryttarskaror betydligt mindre värdefulla än förr. I stället låg tyngdpunkten inom arméerna i det välrustade och väl exercerade infanteriet, beväpnad! dels med gevär — »hakebyssor», muskedunder, lunt-bössor —— dels med långa spjut eller pikar. Vi veta ju också, hur Gustaf Vasa måste hyra dylika soldater i Lybeck för att kunna lyckligt genomföra Stockholms belägring. Blotta be-väpningen af dessa soldater var ganska dyr. Men än dyrare var deras värfning och underhåll. Ty ej hvilken man som helst, tagen direkt från plogen, förstod sig på att rätt handtera de tunga vapnen: gevärens mekanik t. ex. var så invecklad, att det erfordrades bortåt 100 olika handgrepp för laddning, siktning och skottets affyrande. Det kräfdes därför verkliga yrkessoldater, som blott lefde för kriget och af kriget. Därför blef värfningen af hvarje enstaka regemente en mycket dyr affär, och än mer kostade det naturligtvis att uppsätta en hel här. På samma vis var det mycket dyrt att skaffa en flotta af stora skepp, väpnade med tunga kanoner och bemannade med öfvadt folk.

Detta vållade för alla Europas regeringar mycket tunga bördor vid krigsutrustningen, bördor som nog för den tiden fullt ut motsvarade om ej rent af öfverträffade dem, som vållas af våra dagars millionhärar. Särskildt måste de falla nästan öfverväldigande på ett så glest befolkadt och i ekonomiskt hänseende så svagt utveckladt land som det dåtida Sverige. Därför sökte Gustaf Adolf och hans män såvidt görligt genom kloka anordningar lätta bördorna. Sålunda uppsattes en betydande del af den svenska hären ej genom den dyra värfningen, utan i stället utskrefvos soldater rotevis. Detta var ett återupplifvande af den hos alla germanfolk uråldriga allmänna värnplikten eller folkuppbådet, hvarvid dock

nu blott hvar 10:e man uttogs, och valet skedde efter personlig böjelse och lämplighet för krigstjänst. Äfven togs hänsyn till de hemmavarandes möjlighet att undvara den utskrifne: lösdrifvare och andra öfverflödiga armar utskrefvos främst, hvaremot de, som voro oumbärliga för gårdarnas skötsel, skulle skonas. Denna utskrifning gaf visserligen en nationalhär, hvars pålitlighet ju var vida större än de värfvade utländska knektarnes, och på samma gång var den mycket billigare, men den blef alltför fåtalig för ett stort krigs behof. Från hela riket synes den högst uppgått till omkring 40,000 man; däraf behöfdes ungefär hälften inom Sverige till landets eget försvar. Men mot de talrika fienderna på kontinenten behöfde Gustaf Adolf härar, som betydligt öfverstego nämnda totalsumma; vid sin död räknade han också omkring 100,000 man under sina fanor. Det allra mesta måste sålunda anskaffas genom värfning. Uppsättningen och underhållet af dessa härar föllo till stor del på Gustaf Adolfs tyska bundsförvanters lott, och dessutom vanns tillskott genom att taga subsidier af Frankrike och tidvis af Nederländerna, likaså genom utpressning af besegrade; fienders länder. Men till en mycket stor del måste Sverige självt ge pengar samt framför allt skaffa utvägar för beväpning, ammunition och annan utrustning. Och när de utländska bundsförvanterna efter Gustaf Adolfs död och slaget vid Nördlingen mestadels föllo ifrån, kom nästan hela bördan att hvila på Sverige allena.

Det blef för den svenska regeringen en lifssak att sätta folket i stånd att bära dessa bördor utan för stor öfveransträngning. Åtskilliga nya skatter — direkta eller indirekta — pålades visserligen, men möjligheten till ökning af skattebördan var naturligtvis ytterst begränsad under de rådande ekonomiska villkoren. Därför måste själfva närings-

lifvet förändras, så att bärkraften blef större och därmed skattekällorna gjordes mera gifvande. Det skulle vara alltför vidlyftigt att här allenast i största korthet orda om allt, som den svenska regeringen i sådant syfte företog sig. Det må vara nog att allenast erinra om ett par karakteristiska och betydelsefulla åtgärder.

Sveriges dåtida ekonomiska svaghet berodde, som vi förut sågo, till god del därpå, att man saknade tillgång på säkert bytesmedel, d. v. s. på reda penningar. Det förråd af silfverdalrar, som präglades, drogs snart ur riket till betalning för salt och specerier, för tyskt öl, viner och dyrbara tyger, krut och vapen, och föga utländskt mynt kom in i stället, så länge Sverige knappt hade några varor af värde att utskeppa. Äfven bidrogo enskilda att föra de värdefulla mynten ur rörelsen genom att omsmälta dem till praktpjäser, såsom förut nämnts. För regeringen blef det af vikt att söka ändra detta, så att pengarna mera stannade kvar i landet och voro i omlopp samt därigenom möjliggjorde ett rikare näringslif. Men äfven ett annat syfte var förbundet härmed. Man hade vid denna tid ingenstädes sådana stora banker och andra kreditanstalter, som i våra dagar vid behof — och ej minst för krigsutrustningar — förmedla statslån; det var därför nödvändigt att städse inom landet hålla kvar så stort kontant penningförråd som möjligt för att i nödens stund genom skatter och frivilliga eller tvungna lån från undersåtarne kunna draga in klingande mynt i statskassan. Särskildt lade man då an på att utveckla en stark exportindustri samt att minska eller rent af hindra all import, tv så drogs just reda valuta in i riket. För att industrien fort skulle växa, borde staten erbjuda den allehanda förmåner såsom rent af lån af nödvändigt förlagskapital, fri eller billig upplåtelse af mark, vattenkraft och skogshygge, pre-

mier för tillverkade varor och skydd mot den inre eller yttre konkurrens, som kunde nedtrycka priserna. Men därjämte borde såväl industriens produkter som hvad riket eljest af-kastade af exportdugliga varor göras så inbringande som möjligt därigenom, att exporthandeln omsorgsfullt organiserades. Och om råvaror för industrien måste hämtas utifrån eller eljest utländska artiklar voro nödvändiga för det dagliga lifvet, borde jämväl staten sörja för att allt dylikt kunde förvärfvas så billigt som möjligt.

Dessa s. k. merkantila sträfvanden behärskade hela Europa under 1600- och 1700-talen. Hos oss blefvo de i sin fulla stränghet först genomförda under frihetstiden, men redan Gustaf Adolf och hans män voro besjälade af samma åskådningar. Sålunda satte den svenska regeringen nu i gång stora handelskompanier med monopol hvart och ett för sina uppgifter; stundom voro de förbundna med kolonianläggningar (så grundaides år 1638 kolonien »Nya Sverige», hvilken emellertid aldrig kom att motsvara förväntningarna). Somliga af dessa kompanier, såsom Söderkompaniet, skulle drifva kolonialhandel åt »särdeles Afrikam, Asiam, Amerikam, Magelanikam» och skaffa in billiga specerier och råvaror. Den viktiga salthandeln gjordes rent af till ett regale. Andra skulle i sin hand samla all exporthandel af vissa svenska varor och afyttra dessa till högsta möjliga pris; så ordnades kopparkompaniet för utförseln af den svenska kopparen, och regeringen försökte själf taga om händer spannmålshandeln från Livland samt från de preussiska hamnar, som en kort tid tillhörde Sverige. Vidare genomfördes en noggrann skillnad mellan Sveriges städer, så att dessa icke vid handeln skulle för mycket konkurrera med hvarandra och skada hela rikets vinst. Vissa sjö- eller stapelstäder utmed sjökanten eller större segelbara vattendrag skulle besörja denMinnespenning öfver Gustaf II Adolfs uppträdande i Tyskland. »Öfvergifver det enskilda; försvarar det allmänna».

utländska handeln såväl vid utförsel som införsel, medan uppstäderna inne i landet och de tillåtna marknadsplatserna beställde den inre omsättningen, arbetade stapelstäderna i händerna och från dem mottogo importvarorna.

Ännu viktigare voro regeringens åtgärder att befordra industriens utveckling. Sverige ägde ju starka naturliga förutsättningar för betydande metallproduktion genom sin rikedom på nyttiga malmer, vidare i flodernas vattenkraft för driften af hamrar samt ej minst i de stora skogarna, från

hvilka träkol vanns för hyttorna: det dröjde ännu mer än ett sekel, innan stenkolets brukbarhet vid malmens smältning ådagalades, och så länge hade Sverige ett stort försteg före det skogfattiga England. Emellertid hade ännu vid 1600-talets början ytterst litet gjorts för att tillvarataga dessa rikedomskällor, ßiksordnaren Gustaf Vasa hade väl äfven fäst sina ögon på malmskatterna, särskildt på det präktiga Dannemorafältet, men han saknade dugliga medhjälpare och stannade vid små ansatser. Kraftigare ingrep Karl IX —

mest dock inom sitt eget hertigdöme —, och han angaf redan den rätta vägen genom att mottaga och gynna enstaka sakkunniga tyskar och nederländare (bl. a. släkten De Besche). De afgörande åtgärderna träffades först af Gustaf Adolf och Axel Oxenstierna. Då de sågo, att svenskarne själfva voro

Louis De Geer. Samtida kopparstick.

för okunniga och för ekonomiskt svaga att sätta industrien i gång. tvekade de ej att resolut öppna landet för utländskt kapital och driftskicklighet. Så kom hit upp den berömde nederländaren Louis De Geer.

När Sverige måste låna upp pengar för den dryga utlösningen af Älfsborg efter Knäredfreden, hade transaktioner inledts med bl. a. den rike köpmannen Louis De Geer i Amsterdam. Den förslagne finansiärens skarpblick skönjde snart, att inom Sverige funnos sällsynt stora naturliga tillgångar att taga vara på: »Vi hafva här i landet ett Indien, hvar vi rätt kunde bruka bergen», lär han senare ha yttrat. 1618 arrenderade han genom ombud Finspånga län af kronan, och nio år senare förvärfvade han svensk medborgarrätt för att personligen inom landet kunna leda och öfvervaka sina stora affärsföretag. Ty han förehade nu intet mindre än att utveckla de förut halft öde skogsbygderna i norra Östergötland och norra Uppland till stora, industricentra. Järnmalm, brännved och träkol samt vattenkraft hade han där lätt till hands; driftkapital kunde han själf ställa eller uppnegociera genom sina holländska affärsförbindelser. Men dugliga järnarbetare stodo ej att få inom Sverige. De Geer satte sig då i förbindelse med sina stamfränder, de smidesskickliga vallonerna från landet kring Lüttich; för dessa, som i hembygden funno sin evangeliska tro hotad, var tillfället lockande. Från 1618 framåt inflyttade successivt minst omkring 500 olika vallonsläkter till de af De Geer ledda bruksorterna. I allt får väl denna invandring skattas till åtminstone ett par tusen personer — i förhållande till folkmängden säkert den största immigration på kort tid, som Sveriges häfder ha att mäla om. Men inflyttningens betydelse låg ej så mycket i antalet som i de nykomnas yrkesskicklighet och arbetsintensitet samt i det betydande utländska kapital, som nu placerades på svenska företag. Om en Rothschild öfverförde sina millioner samt något tiotusental tekniskt öfverlägsna industriarbetare hit, det skulle möjligen för våra dagars Sverige kunna motsvara, hvad De Geers och hans valloners invandring var för 1600-talets.

Det kan ieke förnekas, att regeringen under denna ekonomiska verksamhet mer än en gång vidtog mindre kloka eller rent af skadliga åtgärder. För det uppväxande näringslifvet var det ju till en viss grad godt och stärkande, att styrelsen öfvervakade och höll noggrann ordning genom reglementen af olika slag, men dessa föreskrifter gjorde ofta intrång på personlig frihet och hämmade därigenom företagsamheten i längden. För att Stockholm skulle kunna rätt uppblomstra nödgade man sålunda stapelstäderna vid Bottenhafvet att med sina varor endast segla dit; detta bottniska handelstvång höll naturligtvis deras utveckling tillbaka. Det hände, att en hel bygds handtverkare — t. ex. bössesmederna rundtom Örebro — tvungos att inflytta till närmaste stad och lefva under dess skråförfattning, för att man skulle kontrollera deras tillverknings godhet men ock för att de ej skulle med sin friare konkurrens skada staden. Och inom städerna voro de särskilda handtverken ytterst strängt reglerade genom skrå^ stadgarna. Att »fuska i yrket» var vid höga böter förbjudet för alla, som stodo utom skrået, så att en dåtida svensk kunde spetsigt säga: »I Sverige kan man evertuera sig och till och med blifva konung, men sämskmakare kan man intet blifva».

Detta allt vållade nu, att näringsfliten nog blef mindre och därmed äfven utbytet, än de under friare villkor kunnat och bort. De stora handelskompanierna åter blefvo mestadels rent af dåliga spekulationer, därför att där saknades köpmannamässig ledning och klok affärsomtanke, hvaremot enskilda personer med skarp blick och tillräcklig fördomsfrihet torde ur dem dragit betydande privatvinst på statens och andras bekostnad. En sådan man som tidens store »Lovis», Louis De Geer, riktade sig naturligtvis i hög grad genom kloka transaktioner, såsom då han bragte Upplands och norra Östergötlands bästa malmfält och brukslägenheter i sina

händer. En man i hans ställning, landets främste kapitalist och ej alltför nogräknad om medlen, skulle väl af en senare mer »hederlig» tid blifva rätt illa trakterad som hänsynslös tyrann. Men hans egennyttiga handlingar mer än uppvägdes af hans tjänster mot det allmänna genom den för hela riket viktiga industri, som han skapade. Hans starka förbindelser i sin gamla hemort, som då var storhandelns medelpunkt inom Europa, kom hela Sveriges handel till godo. Och när Sveriges ställning allvarsamt var hotad under det danska kriget 1643—45, visade han storartad personlig uppoffring till sitt nya fäderneslands förmån genom att på egen bekostnad i Nederländerna utrusta en flotta, som afseglade den svenska till hjälp.

Men trots dessa och andra svaga punkter vid regeringens ekonomiska åtgärder gäller äfven här regeln, att det är skadligare intet göra än riskera ett eller annat felgrepp. Ty felen kunna med tiden rättas, det afgörande tillfället försittes dock ej. Gustaf Adolf och hans medhjälpare skapade för första gången en verklig svensk industri. Olika sidor af metallhandteringen men i synnerhet vapensmidet vunno en stark utveckling, och det svenska järnet nådde nu den öfverlägsna ställning inom det internationella varubytet, som det skulle behålla, tills stenkolsdriften kom i gång. Stora trakter af landet ändrade härigenom typ. Där vägen förr dragit fram genom öde skogsbygd, blott någon gång under dagsresan afbruten genom den enslige nybyggarens torftiga anläggning, genom en enkel skvaltkvarn eller en liten spikhammare, som klapprade vid forsen, där växte nu upp väldiga järnbruk med ståtliga byggnader; där flammade masugnarna, där dånade stångjärnshamrarna, där myllrade en talrik och idog befolkning. Så kom det gamla järnbäralandet från norra Uppland bort till Värmland till sin rätt. Härmed hade en ny kraftig

impuls kommit in i Sveriges ekonomiska lif. Det visade sig, att ej allt inom hushållningen ovillkorligen måste förbli sådant, som det varit från fädernas tid, utan att arbetsflit och omtanke mäktade skapa nya förvärfskällor. Denna erfarenhet eggade till ökad flit äfven inom andra för landet äldre näringar. Sålunda började på adelsmännens jordagods drifvas ett intensivare jordbruk än förr, hvarvid säkert äfven de intryck, som svenska ädlingar hämtat från utländsk ort, verkade befruktande.

I det hela svällde en stark åder af företagsamhet hos det länge så tröga svenska folket, och regeringen sökte yttermera befordra verksamhetslusten genom förbättrade kommunikationer och genom omsorg om folkundervisningen. Det var sålunda nu, som ett nät af väl underhållna vägar spändes öfver hela landet, mest i syfte att från de aflägsnare bygderna draga samfärdseln mot rikets medelpunkt, hvaremot vägarna öfver riksgränsen till grannarne helst spärrades. Så drogos stora stråkleder från Värmlands, Närkes och Västmanlands bergsdistrikt ned till de bördiga och välodlade bygderna kring sjöarna, och trafiken underlättades här yttermera genom kanaliseringar. Sammalunda förbands det inre Småland med Kalmarnejden, och den norrländska strandvägen drogs allt längre nordhän rundt Bottenhafvet, här och där med bivägar uppåt Lappmarkerna. Gästgifverier anlades allestädes till tjänst för »den resande man», och den kungliga postskjutsen ordnades att fortskaffa regeringens skrifvelser och dess utsände tjänare. Företaget att från Stockholms posthus i tryck bekantgöra viktigare inlupna »posttij dender» (d. v. s. nyheter, mest om krigen) bidrog att hålla folkets intresse för de allmänna affärerna vid makt. Regeringen, enskilda biskopar samt en och annan mäktig frälseman ägnade stor omsorg åt undervisningen: i de- flesta stiftsstäder uppväxte

gymnasier, ett slags universitet i smått, och grefve Per Brahe grundade för sitt grefskap Visingsö ett eget gymnasium, då han fann skolan i Jönköping »platt intet duga». Den berömde pedagogen Jonas Amos Comenius kallades från England till Stockholm för att gifva de styrande anvisning, hur skolorna bäst borde ordnas, samt utarbeta lämpliga läroböcker. Närmast ville man naturligtvis härmed sörja för att staten finge goda tjänare för olika ämbetsposter, världsliga eller andliga, men indirekt kommo frukterna hela folket till godo, då kunskaper och därmed ökad vetgirighet spriddes till allt bredare lager.

Så fortgick alltifrån slutet af 1500-talet fram emot midten af 1600-talet en intensiv inre omdaning af det svenska folket, märkbar i kraftig politisk och andlig uppryckning^ i disci-plinering, i kraftanspänning och i gynnsam ekonomisk utveckling. Såsom framhållits, står denna inre omdaning i närmaste sammanhang med de politiska

tilldragelserna då för tiden, inom Sverige och utanför dess gränser. Den vållades väsentligen af den stora kris, hvari Sverige befann sig. Men att denna kris kunde lyckligt genomkämpas till landets bästa, det blef möjligt endast därigenom, att folket självt visade sig i stånd till en dylik omsmältning och utveckling. Häri hafva vi sålunda att söka svaret på det spörsmål, som förut (s. 31) framkastats. Gustaf Vasas kända ord om sina svenskar, »ett trögt folk, fullt af hetsigheter», torde böra så förstås, att de utgöra en någiot tung massa, konservativ i seder och svår att sätta i rörelse, men en gång bragt i farten mäktig af öfverraskande förändringar, af oförutsebara möjligheter.

Det ligger häri både styrka och svaghet. Vi ha rätt att med glad stolthet minnas våra förfäders verk under nu berörda tid. Men vi få hågkomma, att förmågan af dylik maktutveckling föder ock ansvar att rätt tillvarataga det,

som vunnits inom de skilda områdena, i yttre makt eller i inre blomstring. Och tänka vi härpå, knyta sigl lätt dystrare bilder till de ljusa vi nu iakttagit.

4. Adelsväldet i Sverige.

Anda från femtonhundratalets sista år och fram till år 1660 befann sig Sverige inveckladt i nästan oafbrutna krig. Om då och då ett kortare uppehåll inträdde, var detta aldrig mer än en vapenhvila, som snart efterföljdes af nya krigiska skiften. Dessa fejder hade begynt med en kamp om Sveriges frihet, men de sammanväxte inom kort med den världsskakande striden om protestantismens vara eller icke vara. I samma mån, som vapenlyckan afgjordt stannade på Sveriges och dess allierades sida, växte naturligtvis svenskarnes anspråk: de ville ej längre allenast värna om sitt oberoende och sin tro, utan de kräfde också beståndande vinster Så gåfvo krigen till yttre resultat ett svenskt Östersjövälde ; ingen makt vid det Baltiska hafvet kunde längre täfla med Sverige, de rivaliserande grannarne i söder och öster voro förödmjukade och betydligt försvagade. Ett ögonblick - under Karl X Gustaf — såg det rent af ut, som skulle Östersjöns kuster fullständigt komma i Sveriges händer därigenom, att Polen, Brandenburg och Danmark upplöstes eller kufvades. Försöket strandade, och hvad som efter frederna 1660 kvarblef åt Sverige, var endast ett fragment af det stora rike, hvars gränser Karl Gustafs djärfva fantasi hade utstakat. Men alltfort var Sverige, tack vare sitt folks häidiiing och militära duglighet samt med stöd af sina rika besittningar på andra sidan Saltsjön, Nordens mäktigaste stat.

4. ADELSVÄLDET I SVERIGE.

49

som vunnits inom de skilda områdena, i yttre makt eller i inre blomstring. Och tänka vi härpå, knyta sigl lätt dystrare bilder till de ljusa vi nu iakttagit.

4. Adelsväldet i Sverige.

Anda från femtonhundratalets sista år och fram till år 1660 befann sig Sverige inveckladt i nästan oafbrutna krig. Om då och då ett kortare uppehåll inträdde, var detta aldrig mer än en vapenhvila, som snart efterföljdes af nya krigiska skiften. Dessa fejder hade begynt med en kamp om Sveriges frihet, men de sammanväxte inom kort med den världsskakande striden om protestantismens vara eller icke vara. I samma mån, som vapenlyckan afgjordt stannade på Sveriges och dess allierades sida, växte naturligtvis svenskarnes anspråk: de ville ej längre allenast värna om sitt oberoende och sin tro, utan de kräfde också beståndande vinster Så gåfvo krigen till yttre resultat ett svenskt Östersjövälde ; ingen makt vid det Baltiska hafvet kunde längre täfla med Sverige, de rivaliserande grannarne i söder och öster voro förödmjukade och betydligt försvagade. Ett ögonblick - under Karl X Gustaf — såg det rent af ut, som skulle Östersjöns kuster fullständigt komma i Sveriges händer därigenom, att Polen, Brandenburg och Danmark upplöstes eller kufvades. Försöket strandade, och hvad som efter frederna 1660 kvarblef åt Sverige, var endast ett fragment af det stora rike, hvars gränser Karl Gustafs djärfva fantasi hade utstakat. Men alltfort var Sverige, tack vare sitt folks häidiiing och militära duglighet samt med stöd af sina rika besittningar på andra sidan Saltsjön, Nordens mäktigaste stat.

Inom Sverige hade krigstiden framkallat ett utprägladt adelsvälde. 'Hvad stort, som uträttats, var tvifvelsutan en produkt af hela svenska folkets samfällda ansträngningar. Men visserligen hade det då liksom vid hvarje djup brytningstid funnits en särskild ledande klass eller ett ledande stånd. Här var adeln det ledande ståndet.

1600-talets svenska adel var ej alls något skarpt af slutet stånd. Den ägde ursprungligen sina företrädesrättigheter, hvilka angåfvos i hvarje konungs adelsprivilegier, icke på grund af börd utan allenast därför, att alla frälsemän framför rikets öfriga inbyggare ansågos förpliktade att göra konungen och riket personlig tjänst, när sådan tarfvades. De öfriga ståndens medlemmar — präster, borgare och bönder — gjorde nog genom att sitta hemma, sköta sina befattningar, yrken och jordlotter, betala sina skatter och deltaga i ut-skrifningar. Vid de besvärliga och kostsamma herredags- [-el-]er-] {+el-]er+} riksdagsresorna, när konungen behöfde rådgöra med sitt folk, var det tillräckligt, om de sände valda ombud — en lättnad, ty ingen stod då för tiden efter det riskabla riksdag svärf vet. Adelsmannen åter var skyldig att med sin egen person göra riket all den tjänst, som lämpligen och billigtvis kräfdes af honom.

X äldre tid betydde detta egentligen, att han själf och hans svenner skulle vara beredda till rusttjänsteuppbådet, och det var denna plikt, som fritog honom från den vanliga skattskyldigheten, d. v. s. gjorde honom till frälseman. Senare blef det en lika tyngande skyldighet, att han måste infinna sig till de rådplägningar, som konungen påkallade. Där kräfdes alla adelsmäns personliga närvaro: Karl IX hotade rent af med dödsstraff dem, som utan laga skäl ute-blefvo vid kallelse, och ännu på 1630-talet förekommo stränga räfster med försumliga i detta afseende. Vidare måste adels-4. ADELSVÄLDET I SVERIGE.

mannen ställa sig till konungens disposition, där han behöfdes, vare sig för krigstjänsten till befäl inom arméen och flottan eller för den fredliga förvaltningen inom landet och i diplomatiska uppdrag utomlands.

1 våra dagar skulle" man räkna denna tjänsteplikt snarast som en speciell ståndsförmån, nämligen som företrädesrätt till statens ämbeten. Men under 1600-talets krigstider var det ofta klent med förmånen. Naturligtvis var det fördelaktigt, om en adelsman fick det lugna uppdraget att vara lagman eller häradshöfding i sin egen hemtrakt, ty då kunde han i ro sköta sitt ämbete och njuta dess inkomster utan att försumma omsorgen om sina egna jordagods, sin familj och sina under-hafvande. Men redan det att i dylikt uppdrag skickas till en annan inländsk provins var en betydande börda. Ty de långa resorna voro vid tidens kommunikationer ej blott förbundna med besvär och omkostnader utan icke alldeles fria från faror, och det fleråriga dröjsmålet å fjärran ort kunde vålla, att ekonomien där hemma totalt vansköttes. Ännu riskablare voro naturligtvis militärtjänsten i krigen och de diplomatiska uppdragen. Vid tidernas allmänna oro på kontinenten kunde ingen vara trygg på färdevägarna, där laglösa röfvarband och fientliga ströfvare lurade. Sveriges heder fordrade, att adelsmannen-diplomaten uppträdde med en magnifik ståt, som på intet vis stod tillbaka för andra sändebuds, men den ekonomiska ersättningen hemifrån var ganska begränsad samt till på köpet rätt osäker, då kronans penningnöd ofta kunde vålla, att den innehölls eller att de utfärdade växlarna ej inlöstes af försiktiga affärsmän. I sådant fall återstod för svensken endast att sätta till af sitt eget eller att låna upp kontanter under oviss förhoppning att någon gång i framtiden få ersättning. Emellertid är det ju onek-ligt, att såväl diplomater som krigare ofta genom tillfälliga52

presenter och krigsbyten höllos mer än oskadda för dessa risker.

Detta, att adligt stånd framför allt innebar förpliktelse till kronans tjänst, medförde nu, att enhvar, som var särskildt ägnad för dessa rikets allmänna uppgifter, också borde och kunde vinna adlig värdighet. Trettioåriga krigets historia är rik af exempel, hur dugliga män af ofrälse börd nådde rikets högsta värdigheter, därför att deras

personer behöfdes, och då tillvaratogos de äfven. Det kan vara nog att allenast minna om borgarsonen från Strängnäs Johan Adler Salvius, hvars diplomatiska talanger befunnos så stora, att han i många år blef Sveriges mäktige legat i Tyskland och slutligen upphöjdes till riksråd. Så ägde en verklig ståndscirkulation rum, vanligen dock med något mellanled, ungefär så: allmoge- och borgarsöner utbildade sig till präster och jurister; dessas söner ny adlades och» nådde höga förvaltningsposter, och för deras barn i sin tur var vägen öppen till riksrådskallet.

Att stora fordringar ställdes på adeln och att den på angifna sätt städse rekryterades af verkligt goda element, förklarar för oss, att 1600-talets svenska adelsmän i sitt slag verkligen kunna nämnas såsom ett sällsynt dugligt stånd, trots många stora brister, som tvifvelsutan lådde vid det. Och så hafva dessa frälsemän kunnat med heder vid de re-gerandes sida föra Sverige fram genom det trettioåriga krigets och de närmast följande årens farliga öden.

Men detta gaf adeln en synnerligen mäktig ställning, som till och med kunde vara besvärlig för en så myndig konung som Karl X Gustaf. Än starkare blef adeln under Kristinas nyckfulla regemente eller då personer ur dess egen krets såsom riksförmyndare handhade hela styrelsen. Den stora krigstiden slutade sålunda med att etablera ett verkligt adelsvälde inom Sverige. Regeringsformen af år 16344. ADELSVÄLDET I SVERIGE.

för Kristinas minderårighet och dess tillägg af år 1660 för Karl Xl:s förmyndare angåfvo de yttre formerna för detta välde. Såsom höga riksämbetsmän, riksråd, bisittare i de stora kollegierna och landshöfdingar hade adelsmännen alla styrelsens trådar i sina händer. Vid riksdagarna stöddes de af sina medbröder på riddarhuset, och den där församlade adelns röst vägde mycket tyngre än något annat stånds — helt naturligt, då frälset ju ägde den största praktiska vanan vid statsaffärer. Man kunde rent af sätta i fråga, om det i längden blef någbn makt kvar för konungen personligen.

Att adelsväldet växte så starkt, förklaras ej tillfyllest af det redan anförda; det berodde jämväl i hög grad på bristerna i tidens statshushållning. Växande industri och handel samt enskildas utpressningar under krigen bragte visserligen ökadt kapital i landet och satte mera penningar i omlopp, men hvad däraf genom skatter och afgifter direkt inflöt i statskassan räckte icke långt för de dryga krigs-behofven. Regeringen kunde då enligt medeltida sed belöna gjorda eller kommande tjänster genom förläningar och gåfvor: så bortskänktes eller förlänades dels många kronogods, dels rätten att från något visst område upptaga kronans fasta skatt, den s. k. jorderäntan. Härigenom kunde man ju tillfredsställa enskilda personer, men huru köpa vapen, utrustning, munförråd, betala truppernas sold o. s. v. ? Pengar måste dock skaffas, och då återstod blott den förtviflade utvägen att mot kontanter afyttra kronans fasta egendom och säkra inkomster. Lån upptogos mot pant af kronogods, hvilka då skulle kunna återlösas mot skuldens gäldande (förpant-n ingår), eller också såldes gods och delar af jorderäntan till evärdlig egendom under frälset (frälseköp). Vid sistnämnda köp vann köparen rätten att från något område upptaga jorde-54

räntan; han betalade härför en gång för alla en viss summa, så stor, att den köpta skatten kunde anses för skälig procent af kapitalet.

Detta var ju rena nödfallsutvägar: man »slog ihjäl guldhönan för att genast komma åt äggen». Staten räddades ur ögonblickets penningnöd men miste för framtiden en god del af sina säkraste inkomster. Krigets nöd utgjorde försvar för detta hushållningssätt, men det drefs utan urskillning vidare af drottning Kristina, äfven sedan freden återvunnits. Hennes böjelse för dyrbara nöjen och för personliga gunstlingar förde henne till ständigt växande utgifter; hon var för lättsinnigt indolent att kunna förmå sig till en genomgripande reform af kronans hela hushållning, och så fortsatte hon på den inslagna vägen utan besvärande tankar på framtiden. Under hennes sista regeringsår bortskänktes och afyttrades sålunda allt fortfarande massor af kronans gods och räntor. Resultatet blef en med hvarje år alltmer skriande penningnöd i statskassan. Efter Karl X Gustafs trontillträde (1655)

beräknades, att jorderäntan öfver hela riket bort utgöra omkring 2,160,000 daler silfvermynt årligen men att däraf hvart år bortgingo ej mindre än 730,000 daler, som förlänats eller skänkts, samt 300,000, som sålts och förpantats; af den fasta jordskatten inflöt sålunda knappt mer än hälften till kronan. Hvem bekom det öfriga ?

Att förläningar och gåfvor egentligen endast kommo till adeln, är af det föregående klart, ty detta stånd gjorde riket de tjänster, som på detta sätt lönades. Men äfven det sålda och förpantade stannade i adelns händer. Så länge jordbruket var landets enda viktiga näring, var all större privatförmögenhet hos frälset. De gamla jordägande släkterna förstodo bevara och öka sina domäner genom klok familjepolitik, hvarvid de förmånliga giftena särskildt spelade en stor roll. Sina

rikedomar hade de förstorat under krigen, ty med de ansvarsfulla posterna följde också tillfällen till mången extraordinär vinst. Så samlades betydande kapital hos många gamla släkter, t. ex. Oxenstierna, Bielke, Brahe, och ej mindre hos en del jämförelsevis sent inflyttade såsom De la Gardie, Wrangel och Königsmark. De rika skatterna på Skokloster vittna ännu i dag om hur indräktig en kommenderande generals ställning kunde vara i dessa tider. Äfven för den unga ämbetsmannaadel, som nu undan för undan växte upp, saknades ej läglighet att rikta sig genom kloka spekulationer under krigen, men det var nog mera undantagsvis, att dess medlemmar nådde till sådana rikedomar, som föllo på Johan Adler Salvius' lott: han kunde skänka Stockholms Storkyrka en sällsynt dyrbar altarprydnad af ebenholts och silfver, hvilken numera jämte hans präktiga grafvård hör till kyrkans främsta sevärdheter. Till adeln hörde slutligen också de nyinflyttade kapitalisterna och främst bland dem Louis De Geer. Sålunda blef det frälset allena och inom det de gamla magnatsläkterna, högadeln, som vid kronans behof kunde erbjuda kontanta penningar1 och alltså köpte eller pantade till sig gods och räntor. När statens inkomster i följd af hela hushållningssättet alltmer sinade ut, satt högadeln med större rikedomar än någonsin förr eller senare. Penningens makt och släkternas gamla anseende tillförsäkrade de högadliga de förnämsta posterna inom förvaltningen och därmed ett varaktigt inflytande. Adelsväldet syntes orubbligt.

* *

*

Som typer för denna härskande högadel under dess glanstid kunna nämnas Per Brahe d. y. och Magnus Gabriel De la Gardie.

Grefve Per var i femtio år riksråd, i nära fyrtio rikets drots och deltog under sammanlagdt femton års tid i tvenne regenters förmyndarstyrelser. Hvad han i dessa egenskaper uträttat, skymmes bort af andra mer framträdande personer: under Kristinas minderårighet dominerade Axel Oxenstierna, och för försummelserna under Karl XI:s omyndighet föll ansvaret främst på Magnus Gabriel De la Gardie. Grefve Per hade den svenske lanjdtm&nnens oafhängiga lynne och visade bäst sina gåfvor, när han fick sköta sig på egen hand som Finlands generalguvernör, som »regerande» grefve till Visingsborg samt friherre till Kajaneborg, slutligen som herre öfver sina vidsträckta privata domäner. Hans stolthet var att på intet sätt stå tillbaka för Tysklands regerande landtgrefvar och småfurstar, som han lärt känna under sina ungdomsfärder i Gustaf Adolfs följe. Hans präktiga Visingsborg, med den underlydande staden Grenna och landtslottet Brahehus, kunde väl täfla med mången tysk furstes residens, och ,det ensliga jaktslottet Brahälla, på en skogig klippbrant med den långsmala sjön Noens vatten djupt under, återförde i minnet rid-darborgarna vid Rhen. Men han ville icke blott synas som härskare, utan han var en verklig landsfader för sina undersåtar och underlydande. Noggrann ekonom, bragte han betydligt upp sina besittningars afkastning samt vakade tilllika däröfver, att bönder och gårdsfolk sutto väl. Det länge försummade Finlands inre uppblomstring kan räknas från hans styrelse, »grefvens tid», och det låg sanning i hans självmedvetna ord: »Jag var med landet och det med mig väl tillfreds».

Den energi, som Per Brahe utvecklade i sitt guvernement, sina herradömen och på sina gods, kom också på andra självständiga poster riket till godo, såsom när han under Karl X Gustafs krig organiserade gränsförsvaret mot

Men i Stockholm, inom rådkammaren och bland ämbetsverken, trifdes han icke. Där var för trångt för hans härskarlynne, och det bjöd den stolte aristokraten, Sveriges förnämste grefve, emot. att stå sida vid sida med uppkomlingar, som kanske öfverträffade honom i intim kännedom af politikens hemligheter. Det undgick icke den gode privathushållaren, att statens affärer voro på obestånd, och han betraktade därför på gamla dagar framtiden med mycket bekymmer. Men han vågade ej se situationen rätt i ögonen och upptäcka grundfelet, ty då skulle domen gått ut öfver hans eget stånd. Därför nöjde han sig att under ett af sina korta och sällsynta gästbesök i Stockholm 1675 med en gammal mans pessimism klaga öfver den nya tidens brister: »Jag säger för sant, vi hafva upplefvat en guldålder. Tror du icke mig, så fråga gammalt ärligt folk, som själfva minnas och af sina fäder hört, huru det fordom varit. Dock beklagligen, mjan aktar nu icke mycket de gamles ord. De unga förstå det bättre, så mena de.» Felet vore i synnerhet de lägres afund mot de högre ställda. »Läggom bort dessa synder, så skola vi återfå Guds välsignelse och nåd, mer än vi haft hafva, ty Guds anda vill ännu hvila i Nordanlanden.»

Medan grefve Per, den gamla tidens man, med modlös nedslagenhet helst blickade tillbaka, var hans ämbetsbroder, den tjugu år yngre rikskansleren, mannen för dagen, som i sorglös optimism icke ville se, hur allvarsam framtiden tedde sig. Magnus Gabriel De la Gardie, den bistre riksfältherrens son, var nästan årsbarn med vår storhetstid: han föddes året, sedan Gustaf Adolf tagitj Riga, och hade vuxit upp i inedvetandet om den makt, som ännu hans fader varit med om att grunda. Det blef ett långt afstånd mellan fadern och sonen. Gamle Jakob Pontusson satt på sitt enkla Jakobsdal (nu Ulriksdal), där ingen skön arkitektur, intet spår af konst-58

full trädgårdsanläggning, inga dyrbara mattor, målningar och konstsaker mötte ögat; här fingo äfven hans förnämligare gäster sitta på nakna träbänkar vid ett bord utan duk och serveras på simplaste fajans. Sonen gaf den äldre Nikodemus Tessin jämn sysselsättning med att på hans domäner rundt

landet uppföra präktiga slott, Ehrenstrahl pensel sirade dem med målningar, franska trädgårdskonstnärer omdanade naturen rundt omkring efter tidens stela smak: där saknades hvarken »afsättningar (terrasser), båggångar eller pomerantzhus». Inredning, möbler och servis i hans stockholmspalats »Makelös», på Venngarn, Läckö o. a. svarade helt till det praktfulla yttre.

Magnus Gabriel De la Gardies egen person syntes kräfva en dylik glänsande miljö. Skön — »säkert den vackraste man i världen», skref en främling — vältalig, herre öfver fem språk utom sitt eget, hemma i tidens vetande och med vidsträckt bekantskap af länder och personer, bländade han genom älskvärdt sätt och magnifikt uppträdande. Men prakten saknade solid grund. Rikskansleren, skrifver den nämnde främlingen (italienaren Magalotti), »är den sämste hushållare och den störste slösare i världen.

Magnus Gabriel De la Gardie. Efter samtida kopparstick.

Det säges, att han samtidigt håller på att bygga på 40 eller 50 olika ställen. Hans jordegendomar äro i högsta grad skuldsatta. Men detta gör honom föga bekymmer, därför att man i detta land icke har någon utväg att få betaldt af en person i hans samhällsställning.»

Detta skrefs 1674; inom mindre än ett decennium skulle Karl XI:s räfster blotta, hur ihålig stormannens glans varit, och bortsopa hvarje rest af hans välstånd. Ännu stod han

Läckö slott. Ur Dahlbergs Suecia antiqua.

emellertid på sin lyckas höjd och representerade mer än någon Sveriges snabbt vunna storhet. Att denna likaväl som hans egen ekonomi delvis stod på ganska svaga fötter, ville han icke se. I politik liksom i privataffärer sörjde han allenast för dagen och lät obekymradt framtiden ha sin egen plåga.

Dessa högadliga herrar voro tvifvelsutan ofta begåfvade och kunskapsrika, uppriktiga patrioter och i stort sedt oförvitliga. Men de voro först och sist jordägande grandseigneurer, för hvilka de privata intressena och familjehänsyn gingo60

främst, medan de blott liksom tillfälligt äfven sysslade med statsaffärer. Eller rättare, de betraktade sina personliga intressen som lika med statens: deras stånd var ju statens stödjepelare och finge därför icke försvagas. Så var det helt naturligt, att Karl XI:s förmyndare afbröto den påbegynta reduktionen, fjärdepartsräfsten. Men därigenom bidrogo de blott att göra kronans gamla penningenöd svårare än någonsin.

Man kan med fog säga, att den svenska högadeln under tiden efter 1650 ej längre motsvarade sin stora uppgift som ledande stånd. Ty att verkligen vara ledare, det betyder att gå före i det tunga ansvarsfulla arbetet. Men de högadliga magnaterna förstodo icke eller ville icke förstå, att det arbete, på hvilket nu främst låg vikt, var ett väsentligen annat än den föregående tidens. Då hade det gällt det gamla Sveriges existens; den var nu räddad och tryggad och ej bara det, utan de farliga grannarne voro väsentligen försvagade, ocli speciellt voro viktiga eröfringar gjorda från Danmark. Sverige hade vunnit en till det yttre glänsande ställning, militäriskt förmånlig såtillvida, sojm ju alltid »den bästa gränsen ligger inom fiendens land». Hufvudproblemet för Sverige blef nu att så vidt" möjligt sammansmälta det eröfrade till en, kraftigt sammanhållen statsorganism. Med det gamla kärnlandet måste på det närmaste sätt införlifvas den jämtska bygden, Gottland, de skånska landskapen och Bohuslän; vidare borde Livland, Pommern, Wismar och Bremen inordnas som pålitliga medlemmar af det svenska väldet. För detta behöfdes det först och främst kraftiga militära åtgärder, ty de förödmjukade grannarne skulle ej försumma något tillfälle att skada eller försvaga den lycklige rivalen. I all synnerhet hängde mycket på att den svenska örlogsflottan hölls i god beredskap till kusternas skydd och till4. ADELSVÄLDET I SVERIGE.

upprätthållande af samfärdseln mellan rikets af hafvet skilda delar. Det kräfdes ock ett intensivt och ihärdigt fredsarbete: nya förvaltningsorgan måste skapas inom de vunna länderna; undervisningen där ordnas så, att sambandet med det härskande landet stärktes; samfärdseln mellan rikets olika delar borde på allt sätt underlättas, och speciellt borde den inrikes handeln utvecklas. Men så det ena som det andra ställde stora fordringar på den svenska statskassan, i synnerhet till en början, innan de nya områdena själfva gåfvo rikare afkastning. Men statens kassa var allt fortfarande läns på pengar, »nervus rerum», så länge som största delen af de fasta inkomsterna låg i högadelns händer.

Nu hade det kräfts, att det adliga regementet med öppna ögon för dessa svårigheter tagit itu med deras afhjälpande. Det säkraste medlet hade varit en uppgörelse med kronan på billiga villkor, hvarigenom de statsinkomster, som adeln fritt eller till skänks tillhandlat sig, kunnat småningom åter-förvärfvas. Det, låg intet obilligt i sådana anspråk från statens sida, ty äfven om adeln tidigare hade betalat mera, än nu kunde återfås, så hade dess hela ställning tillskyndat ståndet vidsträckta andra förmåner.

Emellertid finner man ju alltid, att en härskande klass näppeligen annat än nödtvungen afstår något af sina förmåner för det allmänna bästa. I alla tider hafva de maktägande gärna identifierat sig själfva och sina syften med det allmänna, och det lär äfven förbli så, vare sig det är adel, affärsmän, bönder eller kroppsarbetare, som härska; blott under omskakande nationella väckelsetider torde man få se några undantag. Sveriges högadel efter 1650 gjorde ingen afvikelse från regeln. Där funnos nog enskilda, som ej helt kunde blunda för tidens nya kraf och dess allvarliga svårigheter, t ex. den för tidigt bortryckte Erik Oxenstierna, Her-68 SVENSKT FOLKBIBLIOTEK.

man Fleming, ledare af den första reduktionen, och i viss mån riksskattmästaren Gustaf Bonde, men ej ens någon af dessa såg med tillräcklig klarhet på läget. Och mängden af högadeln tog situationen med äkta svenskt lättsinne. Ståndet själft hade ju sötebrödsdagar, och det var bäst att njuta af dem, så länge de varade. Under tiden kunde det ju alltid

Kungsträdgården i Stockholm vid 1700-talets början. Efter Dahlbergs Suecia antiqna.

komma någon oförväntad chance, såsom rika subsidier af främmande makter eller ett förmånligt nytt krig, som plötsligt satte statens affärer på bättre fötter igen.

Det finnes från år 1668 ett ganska typiskt exempel. Förmyndarregeringen hade funnit penningbristen alltmer4.

tyngande och tillsatte slutligen en särskild kommitté att uppdaga felen och föreslå nya åtgärder, så att riksstaten komme i bättre skick. Denna kommitté framlade en s. k. blå bok, hvari skarpt nagelfors med hushållningssättet. Däri erinrades, hur den nu aflidne riksskattmästaren Gustaf Bonde 1662 hade uppgjort en riksstat, »som bar sig», d. v. s. balanserade utgifter och inkomster mot hvarandra, och hvilken skulle lända till efterrättelse. Men från denna hade stora afvikelser gjorts. De beräknade inkomsterna hade sålunda minskats med 6 tunnor guld (— 600,000 daler s. m.). Denna minskning berodde nog delvis på felberäkning i staten men i synnerhet därpå, att kronogods och räntor fortfarande hade afyttrats samt adelns och andra enskilda förmåner och privilegier utvidgats — sålunda genom nya klassförjnåner, beviljade af de styrande. Trots denna minskning af inkomsterna hade samtidigt utgifterna stegrats (genom löneförhöjningar m. m.) med 2 1/2 tunnor guld årligen. Härigenom hade uppkommit en årlig statsbrist, som med hvarje nytt år måste ytterligare stiga. Enda utväg vore sträng sparsamhet, indragning af onödiga utgifter och ämbeten samt allvarligt fortsättande af Karl X:s reduktion. — Detta ledsamma betänkande var i all synnerhet en hvass kritik mot rikskansleren Magnus Gabriel De la Gardie, som just genomdrifvit de flesta klandrade utgifterna. Han sökte ock energiskt försvara sig i rådet och uppdrog där en blomstermålning, hur »staten skulle sättas på goda fötter, alla löner riktigt utbetalas, likväl till konungens myndiga år några tunnor guld afsättas till kronans kreditorer, flottan repareras ocli några skepp nybyggas, samt däröfver en god penningepost till 12 tunnor guld vara i räntekammaren att tillgå för oförutsedda fall». Men de medel han härför kunde rekommendera, voro kuriösa nog: man skulle begränsa afbetalningen af riksskulden samt öka de årliga inkomsterna dels genom sub-64

sidier af främmande makter, dels genom lån och anticipationer. Af dessa föreslagna inkomster voro ju subsidierna reella, men det var osäkert, om de kunde erhållas, och de skulle alltid på ett farligt sätt binda Sveriges politik vid understödsgifvåren. Lån fördärfvare ju ställningen för framtiden, och anticipationer (d. v. s. att för det löpande året taga i anspråk inkomster, som egentligen hörde till ett följande) förryckte hela hushållningen i grund.

Det hela visar, med hvilket obesväradt lättsinne en sådan grandseigneur och fantasimänniska som Magnus Gabriel De la Gardie handterade statens affärer — likaväl som sina egna. Ty, det förtjänar äfven hågkommas, de högförnäma ädlingar, som trädde in i Axel; Oxenstiernas och hans samtidas arf, begrepo mestadels rätt litet att förvalta ens sina privata ägodelar. Rikedomarna hade mest strömmat till genom förvärf och presenter under krigstiden. Samtidigt som intäkterna, mer eller mindre lagliga, då svällde högt, vande sig högadeln vid glänsande och dyrbara seder. Det låg en viss patriotism häri, ty man ville ju lära utlandet vederbörlig respekt för det länge förbisedda Sveriges rikedom och bildningsgrad. Men de vräkiga vanorna passade också det svenska lynnet så väl, att de bibehöllos och ytterligare uppdrefvos jämväl i hemlandet. Vurmen att bygga ståtliga slott på landet och palats i Stockholm slukade kolossala summor. De präktiga byggnaderna kräfde en motsvarande magnifik uppsättning af möbler, målningar, bibliotek, vapensamlingar och kuriosa-kabinett, samt först och sist en stor tjänstepersonal och dyrbar hofhållning. Resorna inom landet eller till utländsk ort skedde med stor stass. Till och med en så ung ädling som den tjuguårige sonen till fältmarskalken Axel Lillie kunde icke göra sin studieresa till Frankrike, England, Holland, Spanien och Italien utan egen hofmästare, ett par kammar-4.

tjänare, dito lakejer samt en page. Mycket mera ståt fordrades naturligtvis, när någon gammal dignitär reste i rikseas ärenden.

Men efter krigstidens slut svarade inga nya extraordinära inkomstkällor mot dessa väldiga utgifter. Högadeln föraktade i regeln det krämarmässiga sättet att göra rikedomen varaktig genom spekulation i säkra affärsföretag. Det var jordagodsens, förläningarnas och frälseköpens afkastning, som den skulle lefva af. Onekligen bedrefs ock på de stora adliga domänerna ett mera intensivt jordbruk, än hvad som förekom i böndernas byalag, men frukterna häraf mognade endast långsamt, medan penningbehofvet för de dryga utgifterna snabbt växte. Så blef det i grunden rätt knappt för mer än en af de lysande stormännen, och det behöfdes endast, att den nödställda kronan strängt återfordrade sina förlorade ägodelar, för att hela prakten snabbt skulle sjunka samman.

* * *

Medan de maktägande af högadeln under yttre glans sålunda vanskötte både statens ekonomi och sin egen, arbetade sig en annan samhällsklass upp till allt större betydelse. Det var den nya adeln med ämbetsmannaställning. För ämbetsmännen var 1600-talet i viss mån en gyllene tid, då talrika förvaltande verk nyskapades eller omdanades efter reglerna i 1634 års regeringsform och då det svenska väldets starka utvidgning oupphörligen kräfde nya poster inom de förvärfvade landskapen. Här voro vidsträckta verksamhetsfält för de nyadlade, här gjorde de sin lycka och avancerade från lägre uppdrag allt högre. Mest uppvuxna under blygsamma villkor, voro dessa adelsmän hänvisade att lefva af sina löner, och deras framtid, berodde sålunda af att hela förvaltningen hölls i godt skick. De frestades jämförelsevis

litet till det öfverflödiga lif, som de sågo hos sina högadliga chefer, och de försummade ej att nedlägga sina små besparingar i goda jordagods eller i vinstgifvande affärer. Så nådde de ofta ett visst välstånd, som stärkte deras oafhängig-hetskänsla.

Den talrika lågadeln var med fog medveten om sin stora betydelse för rikets skötsel. Desto mer harmade det, att den fann sig tillbakasatt af de rådande magnaterna. Det kunde ju hända, att någon af dess duktigaste män nådde ända upp i riksrådet, men det var endast under hårdt motstånd från Axel Oxenstiernas och hans med-bröders sida, som drottning Kristina förmådde genomdrifva Johan Adler Salvius' upphöjelse därhän, och exemplet blef endast sällan följdt. Riksrådsplatserna betraktades mest som magnatsläkternas egendom, och att en lågadlig med färskt stamträd skulle erhålla något af de höga riksämbetena, syntes alldeles uteslutet. Andryga unga grefvar och friherrar pockade på att öfverallt i statens tjänst och i det enskilda umgänget hafva försteget framför gamla ämbetsmän, som grånat i affärerna. Detta ledde emellanåt till häftiga sammanstötningar vid gästabud eller när adeln i

Per Brahe d. y. Samtida kopparstick.

mangrant följe skulle hedra någon stordignitärs begrafning. Hos den gamle aristokraten Per Brahe fingo bördsanspråken gifvet understöd: det vore synnerligen viktigt »att hafva stånd i riket, hvilka göra det, att alla icke äro såsom svinefötter, utan att den ene därigenom eminerar öfver den andre».

Till den afund, som de lågadliga hyste mot högadeln, kom snart en djup harm öfver dennas dåliga styrelse. Då statsinkomsterna sinade, drabbades just ämbetsmännen inom förvaltningen hårdt, ty deras löner började utbetalas mycket oregelbundet eller rent af innehöllos alldeles. En starkt oppositionell stämning mot riksrådet och riksförmyndarne framträdde under ,1660-talet gång efter annan på riddarhuset. Om dess kraft kan man döma däraf, att regeringen själf måste afgöra de bittra tvisterna om rang och försteg så, att vår första rangordning tog hänsyn till ämbete framför börd. Den handlingsdjärfve aristokraten Johan Gyllenstierna och uppkomlingen med det fint vinnande sättet Erik Lindsköld skulle snart skapa ett samförstånd mellan den missbelåtna lågadeln och den unge konungen, Karl XI. Då föll det högadliga väldet för dess egna försummelsers skull.

5. Byråkratien och det karolinska enväldet.

Bristerna vid det högadliga regementet kunde möjligen till en tid döljas. Ytliga betraktare läto dupera sig af den glans, som ett dyrbart och förfinadt lefnadssätt, uppblomstrande konst och aktningsvärdt vetenskapligt arbete kunde lägga till Sveriges krigiska ära. Hur de då härskande själfva ville hugfästa sitt tidehvarf hos eftervärlden, visar den snill-

mangrant följe skulle hedra någon stordignitärs begrafning. Hos den gamle aristokraten Per Brahe fingo bördsanspråken gifvet understöd: det vore synnerligen viktigt »att hafva stånd i riket, hvilka göra det, att alla icke äro såsom svinefötter, utan att den ene därigenom eminerar öfver den andre».

Till den afund, som de lågadliga hyste mot högadeln, kom snart en djup harm öfver dennas dåliga styrelse. Då statsinkomsterna sinade, drabbades just ämbetsmännen inom förvaltningen hårdt, ty deras löner började utbetalas mycket oregelbundet eller rent af innehöllos alldeles. En starkt oppositionell stämning mot riksrådet och riksförmyndarne framträdde under ,1660-talet gång efter annan på riddarhuset. Om dess kraft kan man döma däraf, att regeringen själf måste afgöra de bittra tvisterna om rang och försteg så, att vår första rangordning tog hänsyn till ämbete framför börd. Den handlingsdjärfve aristokraten Johan Gyllenstierna och uppkomlingen med det fint vinnande sättet Erik Lindsköld skulle snart skapa ett samförstånd mellan den missbelåtna lågadeln och den unge konungen, Karl XI. Då föll det högadliga väldet för dess egna försummelsers skull.

5. Byråkratien och det karolinska enväldet.

Bristerna vid det högadliga regementet kunde möjligen till en tid döljas. Ytliga betraktare läto dupera sig af den glans, som ett dyrbart och förfinadt lefnadssätt, uppblomstrande konst och aktningsvärdt vetenskapligt arbete kunde lägga till Sveriges krigiska ära. Hur de då härskande själfva ville hugfästa sitt tidehvarf hos eftervärlden, visar den snill-

rike ingeniören Erik Dahlbergs berömda »Svecia antiqua et hodierna». Där afbildades en del fornlämningar, som skulle vittna om den svenska kulturens uråldriga anor, men i synnerhet gåfvos där bilder af de palats och grandiosa parkanläggningar, hvarmed kungar och magnater sirat eller ämnade sira Sverige. Mycket på Dahlbergs planscher nådde aldrig till utförande, liksom han själf aldrig fick afsluta sitt arbete. Så blef hans praktverk en halffärdig minnesvård öfver en halffärdig tid. Ty brådt kommo händelser, som skoningslöst blottade all svaghet under den granna ytan. Då bortsopades de styrande och stäcktes deras präktiga planer.

Magnus Gabriel De la Gardies subsidiefrierier hade fört Sverige till ett nära förbund med Frankrike, och såi drogs riket år 1675 med i det stora krig, som Ludvig XIV:s eröfringslust framkallat. Ett kostsamt krig för andras räkning — där fick riksförmyndarnes yttre politik sin dom! Andra straffdomar drabbade snart alla grenar af deras förvaltning. Fälttåget mot Brandenburg och motgången vid Fehrbellin icke bara fläckade Karl Gustaf Wrangels1 dittills frejdade namn och fördunklade Sveriges krigarära, utan de läto redan ana, hur uselt hela krigsstyrelsen gjort sin plikt. Det hängde på flottan att bevara förbindelsen med våra utländer och täcka Sverige självt mot en, dansk invasion: den kom först fram i oktober år 1675 i sjön och — måste efter en kort seglats genast vända, ty besättningen var otillräcklig och oskicklig, utrustningen var ytterst bristfällig, och det var uselt ställdt med provianten. Riksamiralen hade om möjligt skött sitt kall ännu sämre än riksmarsken. När den unge konungen, Karl XI, med förtviflans dådkraft grep in att rätta och förbättra, hejdades han vid hvarje steg af den hjälplösa penningbristen. Där hämnade sig riksförmyndarnes hela misshushållning.

Den största faran, Danmarks anfall på Skåne, hejdades och afvärjdes tack vare outtröttliga omsorger af konungen själf och hans förtrogna, i främsta rummet Johan Gyllenstierna. Så snart freden återställts, blef det tid för dessa att göra up,p räkningen med dem, som buro hufvudansvaret

Johan Gyllenstierna. Efter samtida kopparstick.

för olyckorna. Med stöd inom de ofrälse stånden men i all synnerhet från de adliga ämbetsmännen genomdref konungen vid riksdagarna 1680 och 1682 besluten om räfst med de försumliga förmyndarne, om en ny och grundlig reduktion af kronans förlorade inkomster och gods samt om det kungliga enväldet.

När högadeln föll, trädde den absolute konungen till regeringsmakten i dess ställe men icke ensam. Karl XI tålde visserligen inga direkta skrankor för sin myndighet — så sköt han det gamla riksrådet alldeles åt sidan —, men liksom han förut räddat Sverige och sedan förändrade dess regerings-sätt med stöd af ämbetsklassen, så blef han under hela sitt organisationsarbete hänvisad till dennas understöd. Blott undantagsvis tog han sina betrodda medhjälpare ur den högre adeln — sålunda utom Gyllenstierna den likaledes i förtid bortgångne Klas Fleming och kanslipresidenten Benkt Oxenstierna; helst litade han på rena ämbetsmän som Lindsköld, Fabian Wrede, Jakob Gyllenborg och Karl Piper, alla af lågadeln eller rent af nyss adlade. Ty dessa hade honom att tacka för sin lycka, all deras framtid berodde af det mått trohet och nit, hvarmed de tjänade honom, och därför kände han sig desto mera kunna lita på dem. Men i samma mån som dessa framskjutna ämbetsmän vunno konungens förtroende, blefvo de dominerande enhvar inom sin förvaltningsgren. Så kunde mer än en af dem under en-våldshärskarens skydd öfva ett inflytande, som ej var mindre än dc högadliga riksrådens i föregående tid. Maktens grund var dock en annan: då var det börd, släktförbindelser och personlig rikedom, nu smidig förmåga att anpassa sig efter konungens vilja och prompt utförande af hans bud.

Det ökade inflytande, som förvaltningens olika chefer vunno, kom äfven deras underordnade, de vanliga ämbetsmännen, till godo. Karl XI ville framför allt hafva ordning i landet, klara lagar och utförliga författningar, som noggrant skulle efterlefvas, så att intet stånd, ingen klass kunde förtrycka och skada de andra. Att tillämpa hans stadgar och förordningar det var ämbetsmännens sak, och så blef byråkratien en nödvändig förutsättning för det karolinska en-

Fabian "Wrede. Målning af Ehrenstrahl 1690. Gripsholm.

väldet. Af de lågadliga männen i förvaltningen hade många visserligen gjort förluster vid reduktionen, men dessa, som i hvarje fall icke kunde mäta sig med högadelns, Iner än

uppvägdes af andra fördelar. Först och främst blefvo de ekonomiska förmåner, som voro förenade med ämbetena, nu ordentligt tryggade: Karl XI gaf icke några stora löner — »om man icke blir salig i min tjänst, icke blir man rik», påstås han ha yttrat —, men reduktionens vinster satte honom i stånd att betala dem punktligt och på öret. Vidare blef ämbetsmannen mer oafhängig än förr; när han nu kom i konungens uppdrag, behöfde han ej tåla förakt och motstånd af bördstolta magnater, ty deras ovilja kunde icke mera lägga hinder för hans egen framtid. För öfrigt saknade den sluge och tillräckligt fördomsfrie ingalunda tillfällen att sko sig under tidens ekonomiska räfster, det gällde bara att alltid hålla sig klar gentemot konungen. Fabian "Wrede och Jakob Gyllenborg, som många år voro Karls förtroendemän vid reduktionsarbetet, nådde fort nog från fattiga villkor till betydande förmögenhet. Det hviskades rätt oförtäckt, att enda sättet för den enskilde att nödtorftigt skydda sina intressen under reduktionens vanskligheter vore att »göra de mäktige handen tung» eller »regalera dem med en bra diskretion»; »den som smörjer honom», säges om en bland Karl XI:s förtrogne, »den får allt, hvad den vill».

Det skall icke förnekas, att den absolute konungen och hans ämbetsmän på fullt allvar togo itu med just de uppgifter, som högadels-regementet bort besörja men i sin tid försummat. Sålunda bragtes i främsta rummet rikets affärer på fötter. Reduktionen och förmyndarräfsten läto starka medel flyta till, samtidigt som många öfverflödiga utgifter bort-togos. Så nådde Karl XI under sina sista år därhän, att statens beräkneliga utgifter i vanliga fall kunde balanseras af de fasta inkomsterna, utan att någon extraordinär beskattning tillgreps. Försvarsväsendet till lands och till vatten

ordnades på ny fot och så kraftigt, att rikets alla skilda delar syntes nödtorftigt täckta. Hela det svenska väldet om-spanns af ett väl sammanhållet förvaltningsnät. Under dettas skydd ägnades mycken omsorg åt högre och lägre undervisning, åt manufakturernas, handelns och jordbrukets uppsving.

Men redan var den tid förbi, då allt detta borde vara det främsta eller enda hufvudintresset för den svenska regeringen. Nu var det till olycka, att Karl XI och hans män alltför ensidigt koncentrerade sin uppmärksamhet på omsorger af sådan art. Ty hur viktiga de än voro, funnos andra icke mindre betydelsefulla inom den yttre politiken, och för dessa senare hade hvarken konungen eller hans nitiska ämbetsmän någon rätt uppfattning.

* *

*

Det är ju mycket viktigt, att lagar och författningar strikt efterlefvas, att häradshöfdingarne ha sina domböcker klara, att kronofogdarne inlämna sin uppbörd rätt, att öfver hufvud hvarje öre i statens hushållning kommer dit det skall ocli att räkenskaperna således stämma intill runstycket. Sådant begrepo Karl XI och hans män, och det sörjde de noggrant för. Men en stats lif kan icke inrangeras bara i raka sifferkolumner och noggrant städade paragrafer. Där komma alltid nya element, alstrade af tidens jäsande krafter, som ej låta förut beräkna sig, som ej heller passa samman med de noggrant utstakade byråkratiska formerna. Den regelrätta byråkratien blir alltid förbryllad och förargad vid sådana nyheter, som icke alls passa till dess väl ordnade lifsinrätt-ning utan, för att bruka det tekniska uttrycket, »plumpa ner protokollet». Ibland äro nyheterna af inre slag, ligga så-74

lunda i samhällets egen utveckling; ibland — och så vid denna tid — komma de utifrån.

Liksom den förträfflige förvaltningschefen Karl XI hade ordnat Sveriges inre styrelse, hade han ock på äkta ämbets-mannamaner uppgjort sitt system för den yttre politiken, och han hoppades däraf varaktiga resultat till sena tider. Hans uträkning var i korthet så, att Sverige inom Norden skulle balansera sin gamle fiende Danmark genom nära samförstånd med dess ovänner, hertigen af Holstein-Gottorp och kurfursten af Hannover. Inom den europeiska storpolitiken åter borde Sverige förvärfva sig en fredad och respekterad ställning genom att hålla sig opartiskt mellan de båda täflande partier, som då söndrade världsdelen: Frankrike under Ludvig XIV och hans allierade å ena sidan samt Vilhelm III af Holland och England jämte kejsaren å den andra. Karl XI byggde sålunda på den rådande jämviktspolitiken, hvarvid Sverige liksom skulle utgöra Europas balans. Också kallades han kort före sin död att vid fredskongressen i Bijswijk 1697 medla mellan de fientliga förbunden — ett uppdrag, som visserligen gaf yttre heder men intet verkligt inflytande. Ty just nu började jämviktspolitiken vika för nya tendenser. De gamla rivalerna Ludvig och Vilhelm försonade sig hemligen bakom medlarens rygg i syfte att privat disponera öfver det stora spanska väldet, som snart torde bli herrelöst genom den garnlp, kungaättens utslocknande. Och snart framträdde på alla håll en hänsynslös sträfvan hos furstar och statsmän att med hvarje medel — såsom giften, bytesfördrag och köp, allianser och krig — utvidga sina områden utan tanke på folkens önskningar och intressen. Där respekterades inga fördrag, inga dyra löften. Knappt en allvarlig tanke ägnades mer åt de religiösa frågor, som nyss satt världen i brand. »Enhvar sig själf närmast och alla5.

medel goda» var lösen för denna skrupelfria politik, hvars listigt förgrenade trådar i djupaste hemlighet spunnos af furstarne och deras förtrogna i de slutna kabinetten; däraf namnet kabinettspolitiken. Bland' dennas tidigaste och mest typiska företrädare märkes August den starke af Saxen och Polen, Karl XII:s motståndare, lika äregirig och maktlysten i politik som prakiftilJ och utsväfvande i lefnad.

Denna tid utan verkliga idéer eller allmänna intressen, fylld allenast af stora och små intriger och de mest öfverraskande vändningar och knep, fordrade framför allt en vaksam och påpasslig diplomati. Sådan var i hög grad nödvändig för Sverige, som hade så många rifningspunkter med utländska makter. Men här visade den svenska byråkratien en stor svaghet. Äfven våra såsom bäst ansedda diplomater skönjde intet af grannarnes anslag. De svenska ministrarne i utlandet voro outtröttliga att hålla konferenser och springa på hofupp-vaktningar, att skrifva inlagor, i grundligt lärda repliker motbevisa andras förslag och fordringar samt att om allt detta sätta upp långdragna relationer till regeringen där hemma. Som goda ämbetsmän efter konungens smak höllo de sig främst till de skrifna handlingarna, men då de finurliga motspelarne noga undveko att lämna något

komprometterande skriftligt ifrån sig, hade akterna intet att berätta, och följaktligen sågo våra ministrar ingen fara. Mauritz Vellingk hade särskildt namn om sig för godt spårsinne, och han skickades att sondera den opålitlige konung Augusts planer. Det gjorde han ock med den framgång, ;att han nätt och jämnt lyckats öfvertyga sin egen regering om Augusts fredsvänlighet i samma ögonblick, som denne utan krigsförklaring anföll svenska Livland. Vår diplomati var icke bättre på andra håll, därför kunde Sverige så grundligt öfverraskas af det stora nordiska krigets utbrott år 1700. Och under hela kriget förblef vår utrikespolitik76

mycket illa underrättad, följaktligen måste den ock vara illa ledd, och detta vållade, att de militära framgångarna i längden blefvo resultatlösa.

En annan svaghet hos den härskande byråkratien kom skarpt till synes under det nordiska krigets senare olyckliga skede. Man kan ju disputera om lämpligheten och möjligheten för Karl XII att vid den ena eller andra tidpunkten ha slutit fred med flera eller färre fiender. Men fred blef ej utaf, det gällde därför att spänna alla krafter för landets eget försvar, när de segrande fienderna ryckte allt närmare. Det var tunga bördor, som då pålades, men att de ej voro för tunga, synes däraf, att riket jämförelsevis fort kunde åter repa sig och nå betydande välstånd, sedan freden inträdt.

Medan Karl XII mest var upptagen af krigsoperationerna i fält, föll det på rådet och ämbetsverken hemma i Sverige att leda dessa anstalter, sörja för manskap till hären och flottan, för förråd, utrustning och penningar. Det kan icke förnekas, att herrarne i förvaltningen nu hade mera sinne för dessa rustningsuppgifters svårighet än för det fosterländska tvånget att på allvar utföra dem. De voro mycket flinka att i underdåniga memorial förehålla konungen, hur svårt läget vore och hur utmattadt landet, men däremot rätt långsamma att verkställa hans påbud. Efter Karl XII:s nederlag i Ukraina var det uteslutande den käcke Magnus Stenbocks konungska nit och organisationstalang, som räddade Sverige från den danska invasionen och bragte en ny slagfärdig här på fötter. På sin gamle stridskamrat Arvid Bernhard Horn fann sig konungen däremot djupt bedragen: han hade hem-sändt honom för att pådrifva rådets arbeten, men Horn var snart så djupt lierad med byråkratien i hufvudstaden, att han biel' ledare vid dess passiva opposition. Det påstås ju, att Kari vid det första mötet i Sverige med sin forne drabant-

kapten, nu kanslipresidenten, i känsla häraf yttrat: »Ni har blifvit ett hufvud högre, sedan vi råkades sist, grefve Arvid.»

Man bör icke tillskrifva denna byråkratiens oppositionella hållning några egentligen illojala grunder. Liksom högadeln, en gång säker vid makten, förblandade sina och statens intressen, gjorde nu den efterträdande byråkratien. De regel-

Arvid Horn. Efter samtida målning.

rätta ämbetsmännen måste ju med en viss förargelse se, hur deras sorgfälliga uträkningar och dispositioner alldeles kullkastades genom krigets oberäkneliga kraf. Konungen själf och hans hängifna medhjälpare såsom Stenbock ingrepo emellanåt tämligen hårdhändt i förvaltningen, när brådska var å färde, utan att respektera den nådiga tågordningen från kollegium till kollegium, och det var ju äfven litet hård-78

smält. Slutligen föllo de växande skatterna kanske tyngst på ämbetsmännens noga begränsade löner, och till på köpet började dessa vid statens växande penningnöd att utfalla oregelbundet och ofullständigt. Det goda förhållandet från Karl XI:s tid mellan envåldskonungen och hans ämbetsmän rubbades sålunda på flera sätt, och liksom byråkratien fordom rest sig mot magnaternas oligarki, vände den nu sin ovilja mot monarken.

Så stor var dock respekten för Karl XII, att oviljan blott i ringa grad drabbade honom personligen, men desto starkare sjöd den mot de hänsynslösa verktyg, som han slutligen omgaf sig med. I den djärfve äfventyraren Georg Henrik von Görtz hade han ändtligen funnit en man efter sitt sinne, ett motstycke till utlandets

kabinettsdiplomater. Görtz visste utvägar för allt, aldrig lät han genera sig af invecklade förvaltningsformer, utan konungens vilja sattes prompt och energiskt i verkställighet. Så sköt Karl XII kort och godt rådet och de tungrodda kollegierna i Stockholm åt sidan, Görtz och några extraordinära kommittéer fingo taga utrikespolitik, finansväsende och krigsutrustning om händer. Och så frampressades på våldsamt sätt de medel, som bragte Karl XILs sista här på benen.

Hvart den görtziska regimen kunnat leda, är omöjligt att säga, ty den afbröts tvärt genom Karl XILs död. Men så mycket torde vara säkert, att trots alla svårigheter var ställningen aldrig hopplös, så länge konungen lefde. Ty fiendernas koalition var i sitt inre så söndrad, och somliga af fienderna voro självfva så öfveransträngda af fejden, att Görtz' habila diplomati, stödd af Karls energiska krigföring, väl kunnat vålla en omkastning till Sveriges fördel. Men efter den 30 november 1718 var allt hopplöst, ty nu tänkte de missbelåtna och om sin existens bekymrade adliga ämbets-5. BYRÅKRATIEN OCH DET KAROLINSKA ENVÄLDET. 79

männen med rådet i spetsen knappast på något annat än att bryta ned den kungliga absolutismen. Medan alla krafter bords vändts mot rikets fiender för att bringa en dräglig fred — så som skedde efter den 6 novjember 1632 —, gaf man fienden snart sagdt fria händer. Tack vare de uslaste försvarsåtgärder kunde ryssarne under trenne somrar 1719— 21 nästan obehindrade grymt härja större delen af vår Östersjökust, och hufvudstaden själf räddades med nöd. Under tiden tänkte riksrådet mest på att grundligt göra upp med det förhatade enväldet och dess verktyg, att sätta sig självt säkert vid makten och att åt sitt eget stånd, de adliga ämbetsmännen, skaffa största möjliga inflytande.

Så glömdes de nödvändiga yttre försvarsåtgärderna för inre omsorger. Resultatet blef, att Sveriges stolta Östersjövälde maktlöst sjönk samman och att landet lyckliggjordes med det otyglade, af ingen myndighet kontrollerade ämbetsmannaväldet, som under vår s. k. frihetstid slutligen skulle föra det svenska folket nära undergångens brant. SVENSKT FOLKBIBLIOTEK,

porträtt. Pris 1 kr.

6. JOHAN WICLIF, af C. Kastman. Pris 1 kr.

7. ELISABET AF ÖSTERRIKE, af Ebba Ramsay. Pris 1 kr.

8. 1GNATIUS LOYOLA, af C. Kastman. Med porträtt. Pris 1 kr.

9. HAKVIN SPEGEL, af C. Kastman. Med illustr. Pris 1 kr.

CForts. I aästa sida.')i Forts, från föreg, sida!)

Ser. IV. Skildringar af land och folk.

1, 2. FRÅN SUDAN OCH SINAI. Skildringar ur en vandrande naturforskares dagbok, af L. A. Jägerskiöld. Med illustr. Pris tills. 3 kr.

3. ISLAND, LAND OCH FOLK, af C. Kastman. Med illustr.

Pris 1 kr.

4. HOLLAND OCH HOLLÄNDARNE, af Jenny Velander.

Med illustr. Pris 1 kr. 50 öre.

5. SICILIEN, LAND OCH FOLK, af C. Kastman. Med

illustr. Pris 1 kr. 50 öre.

Ser. V. Teckningar ur näringslifvet.

1. VÅR SNABBASTE BUDBÄRARE. Den elektriska tclc grafen och dess historia, af Hjalmar Berg. Med illustr. Pris 1 kr. ' ;

Ser. VI. Skönlitteratur.

1. SISEL SIDSÅRK, af Hans Aanrud. Pris 1 kr. 25 ore.

2. STYCKEN PÅ VERS OCH PROSA, (af Fritjof Holmgren,

Carl Högberg, C. V. Böttiger, C. Bildt, Sigurd ra. fl.), utg. af G. Kastinan. Pris 1 kr.

3. SAGAN OM DOKTOR HENRIK FAUST, af C. Kastinan.

Pris 1 kr.'